

ההתנחלות הישראלית בכנען

א. מבוא

בשנים האחרונות עומדת שאלת כיבוש הארץ וההתנחלות בה, כמתואר בספר יהושע, בליבו של פולמוס ארכאולוגי משמעותי. אסכולה אחת טוענת שאין ראיות לאמיתותו ההיסטורית של הסיפור, ואדרבה – יש ממצאים ריאליים המפריכים אותו. אסכולה זו טוענת שהסיפורים בספר יהושע, כמו סיפורי יציאת מצרים והנדודים במדבר (לשיטתה), לא התרחשו ככתבם, ושהספר איננו מסמך היסטורי אלא סיפור אגדה מאוחר.

לעומת זאת, חוקרים אחרים, ביניהם כמה מגדולי החוקרים של המזרח הקדום, חלקו בתקיפות על מסקנות אלו והראו כי הממצא החומרי מתאים בצורה חד משמעית למתווה המתואר בספר יהושע. יתרה מזאת, לדעת חוקרים אלו התיאוריות והראיות שעליהן מסתמכת האסכולה המתנגדת אינן תקפות משיקולים רבים, ובבסיסן עומדות גישות מתודולוגיות שגויות ואי-הבנה של המסופר במקרא (על כך הדיון הזה ראו לדוגמא: קלי ומור, 2011).

במאמר זה נערוך קריאה היסטורית של המקרא ושל נתוני הארכאולוגיה מן המאות ה"ג וה"ב לפנה"ס, התקופה המשוערת של ההתנחלות הישראלית, ונבחן את מידת ההתאמה ביניהם. בסופו של המאמר נראה כי התמונה העולה מן המחקר הינה התאמה חד משמעית לסיפור המקראי.

ב. חקר ארץ ישראל הקלאסי

מאז המאה ה-19 נערך בארץ ישראל מחקר ארכאולוגי חסר תקדים בהיקפו. מי שנחשב יותר מכל למייסדה של הארכאולוגיה המקראית (אם כי היו שקדמו לו) היה פרופסור ויליאם אולברייט. אולברייט פיתח רבות משיטות המחקר והחפירה, וייסד את אדני הכרונולוגיה הבסיסית של הארץ. במסגרת מחקריו הבחין אולברייט בתופעה רחבת היקף המתרחשת בארץ ישראל בראשית תקופת הברזל (התקופה שסבר שהיא זמנו של יהושע). אולברייט ותלמידיו (בעיקר יגאל ידן, נלסון גליק וארנסט רייט), אשר חפרו בכמה תלים גדולים בארץ ישראל, ביניהם חצור, לכיש, בית אל ודביר (שבאותם הימים זוהתה בטעות בתל בית מירסים), גילו בכולם תופעה זהה - בראשית תקופת הברזל **חרבו כל הערים הכנעניות הללו בצורה אלימה**, במה שנראה כמסע מלחמה מאורגן. ואכן, כידוע, על פי המקרא נכבשו ערים אלו על ידי יהושע במהלך מסע המלחמה בכניסת בני ישראל לארץ.

במקביל לכך, הבחינו אולברייט ורבים נוספים כי במהלך תקופה זו מתרחש גם **תהליך התיישבות רחב היקף באזורים רבים בארץ ישראל**, ביניהם ההר המרכזי, הנגב, עבר הירדן והגליל. מהסקרים הרבים עלה שהמתיישבים הללו היו בעלי תרבות חומרית ייחודית ושונה מן הכנענים (כלים פשוטים, מבנים מיוחדים, תרבות אכילה, דת ועוד). הבחנה זו התחדדה אף יותר בהמשך המחקר, עת התחילו הסקרים הארכאולוגיים הסדורים המקיפים יותר בגליל, הר המרכזי ועבר הירדן.

זאת ועוד, הדברים התאימו לתעודה מצרית בת הזמן שנתגלתה כמה עשרות שנים לפני כן ("מצבת מרנפתח"), בה הוזכר לראשונה כי בדיוק בתקופה הופיע בארץ גורם בשם "ישראל" (על תעודה זו נפרט בהמשך). שלושת הנתונים הללו התחברו יחד לתמונה מלאה, לפיה בראשית תקופת הברזל נערך מסע מלחמה גדול בארץ, במקביל להופעת גורם בשם "ישראל" ולתהליך התיישבות רחב היקף. אולברייט זיהה את התהליכים הללו כראיות לעדות הסיפור המקראי על כיבושי יהושע והתנחלות בני ישראל בארץ. ואף יותר מכך, נתונים אלו שולבו עם תופעות משמעותיות נוספות אותן זיהו אולברייט וממשיכי דרכו אף בתקופות מאוחרות יותר אשר התאימו לדעתם למקרא, כגון "ההיפותזה האמורית" ובנייה רחבה בימי שלמה. התמונה שהורכבה מחיבור כלל הנתונים הללו נודעה לימים בתור "אסכולת אולברייט" בחקר הארכיאולוגיה. אם כי כבר בשלב מוקדם יחסית היו שהעלו הצעות נוספות (כגון שיטתו של המלומד הגרמני אלברכט אלט), ניתן לומר כי שיטתו של אולברייט נתפסה כשיטה המרכזית במחקר הארץ ישראלי (ראו למשל ברייט, 2000) עד לשנות ה-70 של המאה הקודמת (אם כי תמיד היו מתנגדים).

ג. מהפך בתפיסה המחקרית

אולם, עם התקדמות המחקר הארכיאולוגי חל מהפך של ממש בתמונה ההיסטורית של הארץ, מהפך שהוביל עם הזמן לדחיית הפרדיגמה של אולברייט. בתחילה הבחינו החוקרים כי חורבנה של הארץ לא היה תהליך מהיר כלל. למעשה, חקירה מדוקדקת יותר של מקומות כגון לכיש ובית אל לימדה כי הארץ חרבה בתהליך שנמשך כ-200 שנה. במקביל לכך, נתגלו בקיעים בתמונה היישובית של הארץ, אשר סתרו לכאורה את הכתוב ביהושע, ונתונים נוספים שנראו כבעייתיים.

למעשה, את טענות הנגד כנגד הקריאה ההיסטורית של ספר יהושע ניתן לחלק לשלושה עניינים עקרוניים:

1. ישנו חוסר תאימות בין המפה היישובית בארץ ישראל בסוף תקופת הברונזה המאוחרת, לבין רשימת הערים והמקומות הנזכרת בספר יהושע. לפי מתנגדי הסיפור, חלק מערים אלו לא היו קיימות כלל באותו הזמן, ובחלקן מדובר היה ביישוב קטן יחסית. המוכרים ביותר מבין יישובים אלו הם העי ויריחו.

2. מהממצא עולה כי לעומת המסופר במקרא, חורבן ארץ ישראל התרחש באופן הדרגתי ולא בתקופה קצרה המתאימה למסע כיבושי יהושע כפי שהבין אותו אולברייט. זאת ועוד, בחלק מהמקרים חורבן זה לא נערך בהכרח (ולפעמים אף בוודאות) על ידי אוכלוסיות ישראליות (דיוור, 2003).

3. תעודות מן המזרח הקדום והממצא החומרי מלמדים על נוכחות מצרית משמעותית בארץ ישראל בימי יהושע, נוכחות שקיומה מקשה על התיישבות כמו זו המתוארת במקרא (פינקלשטיין וסילברמן, 2003).

לנוכח קריסתה של פרדיגמת אולברייט (על כך ראו למשל דיוויס, 1987), הציעו המבקרים כמה תיאוריות חילופיות. בתחילה היו שהציעו (אלט) כי מקורם של הישראלים הוא משבטים שישבו בעבר הירדן ונכנסו לארץ בתהליך של "התיישבות שקטה", כלומר ללא מסע מלחמה¹. בהמשך החלו לעלות תיאוריות שונות לפיהן מקור בני ישראל הוא דווקא מן האוכלוסייה הכנענית, אשר ישבה בארץ באותו הזמן ועברה תהליך מרד אזרחי. בהמשך, לאחר שהתיאוריות המרד המקוריות נדחו, הוצעו כמה תיאוריות מגובשות יותר אודות התפתחות עם ישראל מן הכנענים, ואלו התקבלו בהמשך על ידי כמה מן החוקרים.

בקרב חוקרים ביקורתיים אלו קיימות גישות שונות ביחס לשאלה כיצד התרחש תהליך מעבר ישראלי-כנעני זה - האם הוא נעשה על בסיס אוכלוסייה נוודית למחצה בהר, או מן הפזורה הכנענית שבערי המדינה, אך המשותף להן הוא הטענה שעם ישראל הופיע מתוך הכנענים. תומכי גישות אלו מנסים לחזק הנחה זו על בסיס נקודות מספר, כגון דמיון בסירי בישול (מה שהפך ברבות הימים לטענה בפני עצמה כנגד התיאור המקראי), מקומות היישוב של אותם המתנחלים ותהליכים חוצי ארצות שהתרחשו באותו הזמן ולאורך ההיסטוריה. ועדיין, אין גם ספק כי בבסיס כל השיטות הללו עומדת היום הנטייה הכללית לפקפק ולחשוך בבסיסו ההיסטורי של המקרא.

נציין כי הגישה המקובלת על ידי מירב החוקרים היא גישה מורכבת יותר, הרואה במקורו של עם ישראל שילוב של קבוצות שהגיעו ממצרים, מעבר הירדן ומן הפזורה הכנענית (עיינו למשל בדברי מזר אצל שמידט, 2007). לענין זה נחזור בהמשך.

ד. בחינת הטענות השוללות את סיפור ההתנחלות

האם טיעונים אלו אשר הצגנו תקפים? כפי שנראה כעת, בבסיס כל הטענות הללו עומדת לרוב קריאה שגויה של המתואר במקרא, וגישה מתודולוגית מפוקפקת מאוד לגבי טיבו של המחקר הארכיאולוגי. להלן נבחן ראיות אלו ונראה בבירור שאלו אינן עומדות בפני הביקורת.

1. המפה היישובית

¹ להצעות ההתנחלות הידועות של פינקלשטיין ודיוור קדמו שתי תיאוריות אחרות אשר יסדו אסכולה שלמה בחקר הסוגיה: אסכולת "החדירה השקטה" של אלט ו"האסכולה הסוציולוגית" של מנדלהול (מנדלהול, 1973). שיטתו של אלט, אשר הופיעה עוד טרם מחקריו של אולברייט (והתחזקה לאחר גילוי הפערים בגישה זו) במאמרו המונומנטלי "התיישבות שבטי ישראל בארץ ישראל" (הופיע בספר: Essays on Old Testament History and Religion, Oxford 1966, pp. 135-169). על הצעה זו נמתחה ביקורת בידי כמה מלומדים אשר ביניהם קויפמן (קויפמן, 1955) שציין בחריפות שהמסגרת המקראית של ההתנחלות הישראלית אינה סבירה על רקע הצעה של התיישבות פסטורלית של שבטים מעבר הירדן. בהמשך עלו ביקורות שונות על הצעה זו, היות וזו הקישה ממודלי התיישבות מאוחרים להתיישבות בלבנט בראשית תקופת הברזל. אולם יש לציין כי עיבודים שונים של הצעה זו מקובלים גם היום בצורה כזו או אחרת בקרב כמה מלומדים, ביניהם הלפרן (הלפרן, 1983) ורדפורד (רדפורד, 1992), רייני (רייני, 2007) ובעבר אף אהרוני (אהרוני, תשי"ז).

טיעון מרכזי לקיומה של סתירה בין המקרא למחקר הינו כאמור הפער בין המפה היישובית העולה מן הארכיאולוגיה, לבין זו שעולה מן המקרא. טיעון זה, שהינו נפוץ מאוד, יאפשר לנו לעמוד על כמה מן היסודות החשובים בהבנת המחקר הארכיאולוגי. ובכן, השגיאה הבסיסית בטיעון המפה היישובית נמצאת כבר בהנחת היסוד העומדת בבסיס הטענה. אנשי האסכולה מניחים, לפחות לצורך הדיון, שכל מה שלא נמצא בממצא החומרי - לא היה קיים. אולם טענה זו הינה שגויה. בשנים האחרונות נכתבו ביקורות רבות על המתודולוגיה הבעייתית אשר מבססת תמונת עולם על פי הנמצא בלבד (פרובן, לונג ולונגן, 2015; מייטליס, 2019; נאמן, 2016). יש לזכור כי הממצא הארכיאולוגי הוא פעמים רבות מקרי לחלוטין, וכבר קרה פעמים מספר כי תגלית בודדת שינתה רבות על הידוע לנו על ההיסטוריה. כך לדוגמה סברו כמה חוקרים כי דוד המלך מעולם לא היתה קיימת, עד שאזכור לדמות זו נמצאה בשנות ה-90 בכתובת שנמצאה בתל דן.

כך תיאר זה את חוקרת המקרא שרה יפת (יפת, 2001):

האם ההיסטוריה מתמצה רק במה שהארכיאולוגיה יכולה להעיד עליו? האם חברות ותרבויות שלא השאירו אחריהן שרידים חומריים לא היו קיימות?... הזעקה המרה נובעת מכך שמלכתחילה לקחה על עצמה הארכיאולוגיה של ארץ ישראל, ואולי אף של המזרח העתיק כולו, תפקיד שהיא אינה יכולה למלא ואינה צריכה למלא: 'להוכיח את ההיסטוריה' או להכחיש אותה... תפקיד הארכיאולוגיה הוא לגלות את התרבות החומרית העתיקה ולהעמיד, ככל האפשר, את אפיון של התרבויות השונות... אבל עדיין היא רק אחד המקורות לשחזור ההיסטורי, ובשום פנים אסור לייחס לה יותר מאשר תפקיד זה... עלינו לחזור ולהזכיר לעצמנו שגם הארכיאולוגיה היא מדע אנושי, שיש בו מקום להנחות עבודה ולשיקול דעת, שהנתונים שלו משתנים בלי הרף, ושמסקנותיו משתנות במהלך הזמן ובוודאי אינן מוחלטות.

בנוסף על כך, מפאת מחירה הגבוהה של חפירה ארכיאולוגית, רק כ-15% מהתל הארכיאולוגי (קיטשיין, 2003) נחפר, ומשום כך אין ספק כי לא ניתן להגיע לתוצאה ודאית לגבי יישובו או אי-יישובו של תל. בסופו של דבר, בניית תיאוריה על בסיס הנמצא בלבד היא ביסוס שיטה על מידע שהוא מעצם הגדרתו חלקי ביותר.

בנוסף, בל נשכח גם כי פעמים מספר שמות האתרים נודדים לתלים סמוכים ולא נמצאים כלל בתל המקורי, כך ידוע לפחות ב-32 תלים שונים ברחבי הארץ (אהרוני, תשמ"ח). זאת ועוד, אנו יודעים כי חומר רב מן הממצא המקורי לא שורד כלל את פגעי הזמן. לאחרונה התחדדה העובדה שהדבר חמור שבעתיים בתלים שהיו מיושבים ברציפות יחסית, כגון ירושלים (נאמן, 2016), היות ובאתרים כאלו היישוב הרצוף שאיננו מופרד על ידי חורבן גורם להיעלמות השכבה הקודמת עליה ניתן ללמוד בעיקר משפחים וקברים (עיינו לדוגמה פאוסט וספיר, 2018). מסיבה זו ומסיבות נוספות, בניית השקפת עולם על בסיס תמונה שמעצם הגדרתה הינה חלקית, יכולה להוביל לטעויות וכשלים. קל וחומר כאשר ניתן לפרש כל ממצא בצורות רבות.

שגיא מתודולוגית זו עולה ביתר שאת לגבי הטיעונים אודות המפה היישובית בארץ ישראל בערב תקופת הברזל. הבה נעמיד במבחן המציאות את הטיעונים אודות שתי הדוגמאות המפורסמות ביותר בסוגיית הכיבוש - יריחו והעי.

כיבוש יריחו - הסתירה-לכאורה המפורסמת ביותר בין התיאור המקראי לממצא הינה בתל אל סולטאן (יריחו). בראשית המאה ייחס גרסטנג את החורבן האדיר שעבר התל (ברעידת אדמה!) למסעות הכיבוש של יהושע, אך לאחר חפירותיה של קתלין קניון התקבעה העובדה כי חורבן התל אותו גילה גרסטנג קדם במאות שנים לתקופת יהושע. ואולם, קניון עצמה כתבה בספרה כי מתוצאות חפירתה לא ניתן להסיק דבר אודות שאלת יישוב התל בתקופת יהושע (קניון, 1961):

בתי יריחו מתקופת הברונזה המאוחרת נעלמו כמעט כליל. [...] במרבית שטחה של פסגת התל נעלמו אפילו בתיה של העיר מתקופת הברונזה התיכונה, שוודאי היתה רבת אוכלוסים, ושרדו רק רבדים מתקופת הברונזה הקדומה. כמו כן עמדנו על תהליך החישוף שסחף את בתי תקופת הברונזה התיכונה במדרון המזרחי [...] עובדה מעציבה היא כי מחומות העיר מתקופת הברונזה המאוחרת - שבתוכה חלה התקפת בני ישראל לפי כל חשבון שהוא - לא נותר שריד. [...]

קניון, שקבעה את חורבנו הסופי של התל לסוף המאה ה-14 לפנה"ס, עמדה על העובדה כי התל עבר תהליכי סחף משמעותיים אשר הרסו את רוב הממצא שהיה בראש התל בתקופות המאוחרות שלו. היא העריכה שהדבר התרחש היות והתל היה שומם מאות שנים (כבקללת יהושע!), ובשל השימוש המרובה בלבני בוצ' בחלקים נרחבים של האתר, ובייחוד בשכבות העליונות. כל אלו לא עמדו בפגעי הזמן ומזג האויר, ונסתחפו לשכבה עבה של עפר צבעוני.

ובאמת, בניגוד לממצאה של קניון, העלה מחקרו של ברייאנט ווד (ווד, 1990) כי האתר בהחלט היה מיושב לפחות בחלק מתקופת הברונזה המאוחרת². בהמשך הוכיח גם מחקרו של ביאנקובסקי, שהתקבל כקונצנזוס, כי החורבן הסופי של התל אכן התרחש רק באמצע תקופת הברונזה המאוחרת (ביאנקובסקי, 1986). זאת על בסיס חלק מממצאיו של גרסטנג, ממצאי הסחף שנמצאו בחלקם בתחתית התל, וקברים בני התקופה שנמצאו גם הם בסמוך לו. אם כי הממצאים, שהינם כאמור חלקיים, אינם מגיעים לשנה המדויקת של יהושע, הם מלמדים באופן ברור על יישוב התל בתקופה הסמוכה לסיפור הכיבוש, ויש שכתבו שיתכן מאוד שאף באותה התקופה עצמה (הוקינס, 2012). כך או כך, נדמה כי תהליכי הסחף שעבר התל אינם מאפשרים לנו לקבל תמונה מלאה וודאית אודות יישוב התל בתקופה הנידונה.

מסיבות אלו כתב גם עמיחי מזר (בן תור, 1989):

² נציין כי ווד תיארך את החורבן על ידי C14 ל-1400 לפנה"ס, כמתאים לזמן הכיבוש לפי שיטת היציאה המוקדמת. הוא אף הגדיל להוכיח את נפילת חומות יריחו ושריפתה דווקא באביב, כשמחסני התבואה היו מלאים, בהתאם למסופר במקרא. אולם למרות שהתיארוך הזה הוא אפשרי, הוא לא נתקבל על ידי מרבית החוקרים.

מחפירותיה של קניון עולה שהיה במקום ישוב בתקופת הברונזה המאוחרת אלא שרוב שרידיו נסחפו בשל ארוזיה ופעילות אדם... במקרה זה אין להשתמש בעדות הארכיאולוגית הנוכחה חד משמעית לשלילת הסיפור כפי שנהגו חוקרים מספר.

על אף שגם קניון עמדה על כך שאין מן הנמנע כי אף החומה מתקופת הברונזה המאוחרת (באם היתה) עברה תהליכי סחף, במקום אחר היא ציינה על אחת מסוללות הביצורים (קניון 1961): "יתכן כי סוללה זו שימשה לביצורי העיר בתקופת הברונזה המאוחרת". גם אהרוני טען באופן דומה (אהרוני, 1978): "לפיכך מסתבר שברוב הערים נמשך היישוב... וביצורי החיקוסוס האדירים המשיכו לשמש להגנת המקום".

למעשה, אכן אין כל מניעה להניח שהחומות האדירות מסוף הברונזה התיכונה המשיכו לשמש גם בתקופת הברונזה המאוחרת כביצור של העיר, תוך כדי תיקונים, תוספות ושיפוצים³. אנו יודעים כיום כי כך היה בתל שכם. אף בתל חצור נעשה שימוש בסוללה ובביצור המסיבי, שאפיין את תקופת הברונזה התיכונה, גם בתקופת הברונזה המאוחרת. כך סבר גם יגאל ידן גם לגבי יריחו (ידן, 1982).

קיטשיין לעומת זאת, העריך שחומת יריחו של תקופת הברונזה המאוחרת לא היתה חומה במובן המקובל, אלא כעין חומת בתים מחוברים, כפי שהיה באתרים רבים בני התקופה, ואף עמד על כך שהמקרא עצמו מרמז על תופעה זו ("ובחומה היא יושבת"). אחרים לעומת זאת הציעו מודלים מורכבים יותר (הוקינס, 2013). בכך מקרה, יש לזכור לזכור כי לא ניתן לנתק את מקרה יריחו מהתמונה הבעייתית הכללית העולה מהמחקר הארכיאולוגי. כך לדוגמא, מתוארת גם העיר אשקלון בתבליטי מרנפתח כעיר מבוצרת ואולם, בניגוד לכך המחקר הארכאולוגי לא מצא באשקלון חומה מתקופה זו. מכאן עלינו ללמוד - התופעה הנ"ל כלל לא קיימת רק ביריחו, אלא אף בתארים נוספים.

כך או אחרת, נראה בבירור כי הממצא ביריחו איננו יכול לשמש כלל כראיה כלשהי, לחיוב או לשלילה, לענין הסיפור המקראי.

כיבוש העי - דומה הדבר לגבי כיבוש העי אשר מתואר בפרק ח בספר יהושע. המקרא מתאר את העי כשוכנת מקדם (=ממזרח) לבית אל (יהושע ז, ב). הישוב בית אל מזהה כיום עם הכפר "ביתין", המשמר את השם המקורי, ומזרחית לביתין אכן מצוי תל הקרוי ח'ירבת א-תל. "תל" פירושו ערימת חורבות של ישוב קדום, וגם "עי" פירושו ערמת חרבות, ואם כן "ח'ירבת א-תל" היא תל חרבות = עיי חרבות. מכאן אכן זוהתה העי המקראית עם התל הנ"ל. ובאמת, כאשר נחפר התל בראשית המחקר נדמה היה כי נמצאה עירו החרבה של יהושע. אולם עם התקדמות המחקר התברר כי חורבן התל התרחש בשנת 2200 לפנה"ס לערך, כאלף שנה לפני ימי ההתנחלות.

³ מהממצא עולה כי חומות העיר חרבו ברעידת אדמה, ממש כבסיפור המקראי. באם החומות הקדומות אכן היו בשימוש מאוחר, יש אף להציע כי אולי רעידה זו היתה דווקא בשלב המאוחר של העיר. ברם, יש לבחון היטב האם הממצא בכלל מאפשר פרשנות סבירה שכזו. ווד, במאמרו על יריחו (ווד, 1990) טען כי אפשרות שכזו אכן קיימת לגבי המאה ה-14 (נציין כי ביאנקובסקי חלק עליו בחריפות). מכל מקום על מנת להגיע למסקנה ברורה בסוגיה יש לבחון תחילה האם אפשרות זו אכן ריאלית גם בתיארוך מאוחר יותר.

ברם, טיעון זה כראיה כנגד סיפור יהושע הנו בעייתי, היות וזיהוי האתר א-תל בתור העי מפוקפק ביותר. כבר לפני עשרות שנים הוכיח יהושע גרינץ (גרינץ, 1969) כי א-תל אינה יכולה להיות העי מפאת כמה שיקולים, אשר אחד מהם הוא שגודלו הפיזי של האתר סותר לחלוטין את המתואר במקרא. גם סופר הכותב סיפור אטיולוגי מאוחר לא אמור לייחס תל זה לעי. גרינץ עצמו הציע כי א-תל הינה בעצם 'בית און' (אתר שהיה על פי המקרא צמוד לעי), ואף הסביר מדוע הקישור הלשוני בין א-תל לעי בעייתי.

בנוסף, כפי שכבר ציינו, בארץ ישראל ובמקומות נוספים נפוצה היתה תופעת של נדידת שמות מקומות ליישוב צעיר סמוך. אהרונ, בספרו על גיאוגרפיה ההיסטורית של ארץ ישראל, אף הביא לדבר דוגמאות רבות. כך למשל יריחו האמיתית מכונה היום "תל א-סולטן", ושמה נשתמר דווקא ב"אריחה" הסמוכה. שמה של עכו המקראית השתמר בעכו של ימינו, שאינה אותה העיר. כך במקומות רבים נוספים – בית שאן, יבנאל, תמנה, עגלון ועוד. אם כן, לא בלתי מסתבר שגם העי המקורי אינו א-תל, אלא ששמו של העי נדד אליו. הבעיות בזיהוי האתר בא-תל עליהם הצביע גרינץ מצביעות גם הם על כיוון זה.

כמיקום חילופי, יש שהציעו ש"העי אשר עם בית און מקדם לבית אל" (יהושע ז ב) נמצאת מתחת לעיירה 'דיר-דיבואן', או בח'רבת חיאן הסמוכה (אשר טרם נחפרה). לעומת זאת הציע יואל בן נון לזהות את העי עם חרבת מרג'מה, מקום סמוך אשר אכן היה מיושב בתקופת ההתנחלות⁴ (בן-נון, 1993). היו שהציעו זיהויים נוספים, ביניהם גם האפשרות כי העי לא היתה אלא המחנה הצבאי הקדמי של בית אל אשר ישב על שרידי האתר הקדום (ראו אצל הרנולד והס, 2014). כך או כך, הקושי בזיהוי האתר וכמות הזיהויים האלטרנטיביים מלמדים כי גם מהממצא בא-תל לא ניתן ללמוד מאומה.

אתרים נוספים - נציין כי יריחו והעי הינן רק שתיים מן הדוגמאות השגויות על המפה היישובית, אך למעשה נכון הדבר אף לגבי האתרים האחרים⁵. למעשה, כבר קיטשיין עמד על כך שמתוך 24 תלים

⁴ בן נון מציע לפרש את הסמיכות של שתי הערים המתוארת במקרא כ"סמיכות של המרחבים החקלאיים שמסביב לשתי הערים", ולזהות את העי בח'רבת מרג'מה, הסמוכה למקור מים חשוב (עין סמיה) ולדרך חשובה, דרך הספר המזרחית. על פי עדות הכתוב, בין תחום העי לבין תחום בית אל מתנשא הר בולט ("וַיַּעֲתֶק מִשָּׁם הַהָרָה", בראשית יב, ח), שאפשר לזהות עם הר בעל חצור. בחפירה שנערכה בח'רבת מרג'מה נמצאה עיר מבצר ישראלית מימי המלוכה, אולם בחתך שנחפר בחומה הדרומית נמצאה שכבת יישוב מתקופת הברונזה המאוחרת.

⁵ הנקודות עליהן עמדנו לגבי יריחו והעי נכונות גם לגבי שאר הטיעונים על בעיות במפה היישובית. כך לגבי הממצא בתל-רומיידה (חברון) בה אכן התברר כי יש ממצא מהתקופה (אייזניברג, 2011) וזו אף מוזכרת בתעודות מצריות.

באופן דומה כך יש להסיק לגבי גבעון (קיטשיין, 2003), אשר נתגלו בה קברים עם כלים בני התקופה על אף שזו היתה מיושבת ברציפות (דבר המקשה על איתור שרידים קדומים, למעט קברים ושפכים), נחפרה עד כה באופן חלקי ביותר (נחפר פחות מ-10% מן האתר) ועברה אף חציבה בתקופת הברזל (שככל הנראה פגעה בחלק מהרבדים הקדומים).

מסקנה דומה יש להסיק לגבי ירמות בה אכן נתגלה ממצא בן התקופה (שטרן, 1992), ערד (- על אף שמייטליס עמד על כך שעולה מן הכתובות המצריות שהיו שני אתרים ששמן ערד, נדמה שצדק יותר אולברייט כשאמר מלך ערד היה כנראה מלך הנגב אשר ישב מקדם בערד) ומקומות נוספים (קיטשיין, 2003).

שנחפרו בארץ ישראל והופיעו בסיפור הכיבוש, לפחות 21 מהם היו מיושבים בוודאות בצורה המספקת לצורך התאמתם לסיפור יהושע. בשלושת האחרים מצב המחקר לא מאפשר להגיע לתשובה ודאית⁶ (קיטשיין, 2003) ומשום כך אינו יכול להוות ראיה לחיוב או לשלילה של הסיפור המקראי והמסורת ההיסטורית.

מרתק הדבר, כי כמה מחקרים היסטוריים משווים נעשו בשנים האחרונות על מנת לבחון בצורה שיטתית את סוגיית המפה היישובית בהשוואה לתופעות דומות אל מול תיעודים היסטוריים חוץ מקראיים. מחקרים אלו הראו כי סתירה בין הממצא הכתוב לבין הממצא הארכיאולוגי קיימת בערים רבות אשר לא קשורות לסיפור המקראי (מייטליס, 2019), ובמקרים מספר אף בתיעוד מסעות מלחמה חוץ מקראיים. לדוגמא, תופעות דומות בחלקן לאלו שביהושע התגלו אף במסעות המלחמה של שישק ותחותמס השלישי (ג'ונקלה, 2006). אם כן, אין כל ספק כי טיעון המפה היישובית אינו תקף כלל.

2. שלבי חורבן הארץ

כפי שצינו, הטיעון המרכזי השני בו אוחזים אנשי האסכולה המתנגדת לאמינות המקרא הינו שהממצא מלמד על התהליך חורבן שונה מזה המתואר ביהושע. בעוד המקרא מדבר על תהליך חורבן מהיר, הממצאים מעידים על תהליך רב שנים. כאלטרנטיבה לשיטה המקראית, חורבן זה הוסבר על ידי חלק מאותם החוקרים כחלק מתהליך כלל איזורי אשר התרחש באותה התקופה בעקבות שינויי אקלים, או על ידי אחרים מפאת גורמים נוספים כגון פלישת גויי הים.

אולם, בחינת הטענה לפיה הממצא שונה מן המסורת המקראית מראה באופן ברור כי זו איננה נובעת כלל מסתירה בין הממצא לבין הכתוב - אלא רק בין הכתוב לבין הבנתו השגויה של אולברייט.

הנחת היסוד של אולברייט, עליה נסמכו כל החוקרים, היתה כי ספר יהושע מתאר מסע מלחמות וכיבוש של יהושע, שבעקבותיו התיישבו בני ישראל בכל רחבי הארץ. אולם כפי שנראה, מדובר בקריאה שגויה של הכתובים. מקריאת פרקים י-יב אכן נראה שיהושע וצבא ישראל כבשו במהירות את הארץ כולה מקצה לקצה, ועם ישראל יושב עכשיו בכולה ללא אויב של ממש.

ברם, בתחילת פרק י"ג אנו קוראים:

⁶ קיטשיין עמד על כך שמתוך 24 הערים שנחפרו ומוזכרות בספר יהושע, כ-21 היו מיושבות בוודאות. כך נמצאו שכבות ישוב בחצור, עזקה, ליבנה, לכיש, עגלון, תירצה, דור, תענך (עיינו למשל אצל דיוור), חורמה (תל חליף), אפק, בית-אל, אשפה, שכם, ירמות, אפק, ירושלים, קדש נפתלי (חירבת קדייש), קדש (תל אבו קודיס), גזר, מגידו, דביר (חירבת רבוד).

חורבן או כיבוש זהו באתרים שונים כגון - מגידו, יקנעם, חצור, עגלון, לכיש, דביר (ח'ירבת רבוד), תל חליף (חורמה), תל בית מירסים, ירמות, בית אל, תענך ועוד. חורבנות התרחשו כפי שצינו לאו דווקא בזמן אחד (לאורך טווח של 100 שנה ויותר!) ובחלק מן המקרים בוודאי לא על ידי הישראלים (כך גזר שנחרבה על ידי מצרים ואפק על ידי גויי הים).

לגבי יריחו, גבעון והעי - השאלה נותרה פתוחה.

ויהושע זקן בא בימים, ויאמר ה' אליו, אתה זקנתה באת בימים, והארץ נשארה הרבה מאד לרשתה. זאת הארץ הנשארת כל גלילות הפלשתים וכל הגשור... אנכי אורישים מפני בני ישראל רק הפלה לישראל בנחלה כאשר צויתך.

על פי המפורט בספר, יהושע לא כבש את החוף, לא את שפלת יהודה, לא את השפלה הפנימית וכל ארץ הפלשתים, לא את השרון, לא את אזור החוף עד צידונים ולא את העמקים. למעשה הוא כבש רק את ארץ ההר. תיאור מפורט יותר מופיע בשופטים פרק א, שם מוצגת רשימה ארוכה של ערים ואזורים כנעניים שלא הורישו השבטים.

הקורא קריאה ראשונית חייב לתמוה: אם כל הארץ בידי יהושע, והארץ שקטה ממלחמה, כיצד זה הארץ "נשארה הרבה מאד לרשתה" - הייתכן?

בהמשך, הדברים תמוהים אף יותר. חלק מן המקומות אותם כבש לכאורה יהושע (כגון: גזר, דביר וחברון) מוזכרים ככאלו שנכבשו על ידי השבטים **רק לאחר מותו של יהושע** (כך על פי שופטים, א).

אף בעניין צורת החורבן שעברו הערים אנו מוצאים סתירה. לכאורה, את הכול לקחו במלחמה, ככתוב בפסוק יב:

ואת כל ערי המלכים האלה ואת כל מלכיהם לכד יהושע, ויכם לפי חרב, החרים אותם.

אך מיד אחר כך, בפסוק יג, נאמר:

רק כל הערים העמדות על תלם לא שרפם ישראל, זולתי את חצור לבדה שרף יהושע.

זאת ועוד, מעניין הדבר שלפי הכתוב, לאחר מסעות הכיבוש נאמר: "וישב יהושע וכל ישראל עמו אל המחנה הגלגלה" (ט"ו, מ"ג). הפסוק כתוב פעמיים, כנראה על מנת למקד את תשומת לבו של הקורא - הכתוב מתאר בצורה מפורשת שיהושע חזר עם כל ישראל אל המחנה הגלגלה, ולא נשאר במקומות אותם לכאורה כבש.

אם יהושע ניצח וכבש את כל הארץ, מדוע חזר עם כל המחנה לגלגל? אם הוא כבש את כל הערים, מדוע נאמר רק על שלוש ערים - יריחו, העי וחצור - שהוא שרפן? אם יהושע לכד את כל הארץ, למה הארץ הנשארת היא כל כך רבה? אם יהושע כבש והשמיד ערים כגון חברון ודביר, מדוע היו צריכים לאחר מותו לכבוש אותם שוב?

כל הדברים הללו, ביחד ואף לחוד, נראים במבט ראשון תמוהים ביותר. אולם, נראה כי למעשה הם אינם סותרים זה את זה כלל. מקריאה של **כלל** ספר יהושע, עולה כי מלחמת יהושע כללה ככל הנראה לא יותר מאשר הבסה של צבאות האויב, אך לא מלחמת כיבוש והתנחלות. על פי הכתוב, יהושע איננו הורס ערים (למעט יריחו, חצור והעי) והמקרא אף מדבר באופן מפורש על כך שההתנחלות עצמה באה רק בשלבים מאוחרים יותר. אם כן, נראה בבירור מהכתוב כי מלחמת יהושע איננה עוסקת בשלבי ההתנחלות כלל, אלא מתארת מסע פשיטה צבאי. על כורחנו ה"החרמה" ושאר התיאורים מן הכתוב מתייחסים לכוחות הלוחמים בלבד.

משום כך, נראה כי אין כל סתירה בין התיאור של הכיבוש האחיד בספר יהושע, לבין התיאור של ההתנחלות בשלבים, כמתואר בשופטים א' ובפרקי הנחלות ביהושע. המקרא משלב את שני הדברים: בשלב הכיבוש מופיעה רק הכנעה של צבאות מספר של כמה מערי המדינה, ועל השלב הזה, ורק עליו, נאמרו הביטויים החרמה, הכאה, מלחמה. אמנם מקריאת הפסוקים המתארים את המלחמה עולה הרושם שכל הערים נכבשו וכל יושביהן נהרגו, אבל העובדה שהפרקים הבאים מציגים כאמור מציאות שונה, מחייבת להבין את הפסוקים הללו באופן אחר. אין ברירה אלא להבין שהתיאור החריף ביהושע הוא מליצת הכתוב הבאה להדגיש ניצחון מוחלט והרג כל הכוחות הלוחמים והמתנגדים שבעיר. לחלופין, סביר הדבר שחלק גדול מאוכלוסיית הערים נמלט לפני בוא יהושע, ושב אל הערים לאחר סיום המלחמה, שהרי המתקפה על הערים באה רק לאחר הכרעה ראשונית של המתקפה הכנענית. כך או כך, ברור שבני ישראל לא כבשו את ארץ כנען, הרגו את תושביה והתיישבו בה במלחמת תנופה מהירה, אלא רק הנחיתו מכת מחץ על האוכלוסייה הכנענית, שגדעה את עוצמתה הצבאית ואפשרה אחיזה ישראלית בארץ. בשלב השני, אחרי מלחמת יהושע, התחיל תהליך של התנחלות שנמשך זמן רב מאוד, בעצם עד ימי דוד ושלמה - תהליך זהה לעולה מהממצא הארכיאולוגי. רק כך ניתן להבין את התיאורים הסותרים בתוך ספרי יהושע-שופטים עצמם, אשר מדגישים מצד אחד את סדרת הניצחונות המהירה של יהושע, ומצד שני את המשך נוכחותם המשמעותית של עמי כנען בכל רחבי האזור. אפשר להשוות זאת למלחמת ששת הימים, שבמהלכה נכבשו תוך שישה ימים מרחבים עצומים בארץ ישראל, אולם תהליך ההתיישבות בהם היה איטי והדרגתי ונמשך עד ימינו. ממילא, הממצאים לפיהם תהליך ההתנחלות נמשך זמן רב אינם סותרים את האמור ביהושע אלא דווקא תואמים לו, ולמעשה גם לכתוב בספר שמות (כג, כט-ל): "לא אֶגְרָשׁנוּ מִפְּנֵיךְ בְּשָׁנָה אֶחָת פֶּן תִּהְיֶה הָאָרֶץ שְׂמֵמָה וְרֵבָה עֲלֶיךָ חַיֵּת הַשָּׂדֶה. מֵעַתָּה מֵעַתָּה אֶגְרָשׁנוּ מִפְּנֵיךְ עַד אֲשֶׁר תִּפְרָה וְנִחַלְתָּ אֶת הָאָרֶץ".

באופן דומה, גם את הטענה מהתהליך האיזורי יש לקרוא בצורה נכונה. עצם העובדה שהתרחש שינוי כלל איזורי איננו סותר את מסע הכיבושים של ישראל אלא רק הופכת אותו לדבר ריאלי וסביר יותר. יותר מכך, בהמשך דברינו נראה כי עובדה זו אף מחזקת את העדות המקראית עצמה.

3. שליטה מצרית על כנען

כאמור, טיעון נוסף כנגד אמינותו נגד אמינותו של ספר יהושע הוא השליטה המצרית שהיתה באותה התקופה בארץ ישראל ואמורה למנוע לכאורה אפשרות של כיבושה בידי בני ישראל. אולם כמו הטענות הקודמות, גם טיעון זה איננו תקף. כך תיאר זאת מנחם הרן (הרן, 2009):

אפשר שכל החיפוש אחר שעת שפל בשלטונה של מצרים, מעיקרו, אין לו הצדקה. שהרי אין לשכוח שאפילו בתקופות של גאות לשלטון המצרי בקדמת אסיה לא היתה האחיזה המצרית בשטחים הנשלטים ישירה לחלוטין, אלא עקיפה בעיקרה. אמנם, בערים המרכזיות כגון עזה ובית שאן ישבו פקידים וחנו חילות מצב מצריים, אבל השלטון המצרי הוגשם בעיקרו באמצעות השליטים המקומיים, שבדרך כלל לא הורדו מכיסאותיהם ורק הפכו לווסאלים של פרעה. אף הפרעונים הגדולים שהולינו את צבאותיהם הרחק מעבר לגבולות מצרים, היו

נצרכים לחזור ולערוך מסעות מלחמה תכופים כדי לממש את אחיזתם באותם השטחים. ולא עוד אלא שאזור ההר של ארץ ישראל, שעד תחילת המלוכה היה התחום העיקרי לכיבוש ולהתנחלות של שבטי ישראל, נמצא למעשה בשולי השטח שבפיקוח המצרים, ואפשר לומר שרשמה של מצרים היה מוגבל בעצם לשטחים הסמוכים אל הדרכים הראשיות המבתרות את הארץ. אופייני הדבר, שכמעט כל הערים הכנעניות שהוזכרו ברשימותיהם של מלכי מצרים (אשקלון, גזר, יפו, מגידו, תענך, יבלעם, עכו ואחרות), ואף הערים שמקומן הוא בפנים הארץ (כגון ירושלים ושכם), הן כאלה שלפי עדות המקרא עצמו לא נכבשו על ידי בני ישראל עד לתקופת המלוכה. אין אפוא לבטל מראש את האפשרות שתחילת כיבוש הארץ על ידי ישראל, ויציאת מצרים שקדמה לה, אירעו בזמן שלטונו של מלך חזק.

הרן עמד על שלוש נקודות מרכזיות: א. השליטה המצרית חלה בעיקר בחופה של ארץ ישראל. לעומת זאת, היישוב הישראלי היה בעיקרו באזור ההר, אזור בו האחיזה המצרית היתה כאמור רופפת. ב. השליטה המצרית היתה **עקיפה** בעיקרה. ממכתבי אל עמארנה עולה באופן חד משמעי כי למרות הכפיפות הכנענית למצרים שררה אנרכיה בארץ. חילות מצב מצריים שישבו בכמה מקומות מצומצמים בארץ לא מנעו שוד שיירות בהר ובמקומות נוספים. אנו אף יודעים כי למרות אחיזתה של מצרים, נאלצו הפרעונים לערוך מסעות מלחמה תכופים לאזור זה. ג. הערים המצריות היו דווקא אלו שלפי המקרא כלל לא נכבשו על ידי ישראל, כך לדוגמה המקרא מתאר שערים כגון - מגידו, תענך, עכו, צידון, איזור בית שאן והגולן כלל לא נכבשו! האין הדבר מפליא כי הערים הכנעניות שנשארו בארץ הן דווקא ערי המדינה שכפופות היו למצרים? נראה שההשפעה המצרית אם כן לא רק שאינה מקשה על המקרא, אלא היא מוכיחה את דיוקו (מייטליס, 2006), שהרי איך היה סופר יכול מאוחר להכיר את מפת היישוב המצרי בארץ **500** שנה לאחר התרחשותו?

נקודה משמעותית נוספת לענייננו, עליה לא עמד הרן, היא האופי של שלהי ימי רעמסס השני, שהאריך ימים והמשיך למלוך לעת זקנה. כך תיאר זאת ברסטד בספרו המפורסם דברי ימי מצרים (כרך א):

רוח התוקפנות המלחמתית, שנתעוררה במצרים עם גירוש החיקסוס בימי הפרעה יעחמס הראשון, תשה לחלוטין במסעותיו הממושכים של רעמסס השני ולא חזרה עוד בדורות הבאים... הצבא המצרי נהפך מעתה למשך זמן ממושך לכלי מגן מפני התקפות זרים ופרעה עצמו לא עצר כח להשתלט עליו (עמוד 322)... [בערוב ימיו - זמן ההתנחלות] רעמסס הזקן דבק בחיים. מרצו תשש ותקיפותו פגה. לפניו הדף מגבולותיו את גויי הים או שכפה עליהם לשרת בצבאו. אך עתה עשו יד אחת עם הלובים ופלושו אל מערב הדלתא ללא מעצור... אילו קרה הדבר בימי צעירותו של פרעה, בעודנו מלא מרץ ותקיפות, כי עתה היו הפולשים משלמים מחיר יקר על עזותם. אבל עתה רעמסס זקן, אוזניו כבדו משמוע את הזעקות והתלונות. אפילו הסכנה הקרובה במערב הדלתא לא עוררה אותו מתרדמת אדישותו ומשלוות הפאר (עמוד 377).

למרות שנדמה שתיאורו של ברסטד מעט מוגזם, נראה שבנוסף לדברים אותם כתב הרן, זמן כניסתם של ישראל לארץ התרחש דווקא בוואקום אימפריאלי יחסי אשר בחסותו מסעו של יהושע יכול היה להצליח. ולא רק זאת - יש אף להעריך כי המלך השולט במצרים (רעמסס השני) לא ישוש לנהל קונפליקט נוסף נגד עם ישראל, לאחר שקונפליקט דומה קודם שניהל נגדם הסתיים בכישלון והשפלה למצרים.

ברם, לעומת ימי יהושע, נראה כי אין ספק שבימי השופטים בהחלט התרחש מגע ישראלי מצרי כלשהו (כעולה ממצבת מרנפתח), מגע אשר התרחש אולי בין השאר בעקבות ההתנחלות הישראלית. ואולם, גם מגע זה, מהסיבות אותן ציינו (ישיבה באיזור ההר), היה ככל הנראה מצומצם ביותר. בהזדמנות זו ראוי לציין כי בניגוד למקובל, המקרא אף הוא מאזכר אולי התנגשות מצרית-ישראלית שכזו בספר שופטים (י, יא). בכל זאת נדמה שהמקרא בוחר שלא להרחיב על כך, הן מפאת היותו של מגע זה מצומצם ביותר, והן מתוך סיבה מכוונת ורצון להדגיש את החלקים שהיו החשובים בעיניו. למרות התנגשות חד פעמית זו (מרנפתח שולט לתקופה קצרה ויורשיו היו חלשים), יש לדעת שאחירתה של מצרים בארץ אבדה זמן קצר ביותר לאחר תקופת ההתנחלות, זאת בעקבות פלישתם של גויי הים, משבר אקלים ועלייתם של שליטים חלשים.⁷

כך או אחרת, ראינו כי אין כל ספק שהטענה כנגד הסיפור המקראי בשל השליטה המצרית בארץ חסרת כל יסוד. בימי יהושע, ישראל לא התיישבו בשטח המצרי (שגם הוא נשלט בצורה מאוד עקיפה והתרחשו בו מרידות באופן קבוע), ואף עשו זאת בתקופה בה השלטון המצרי היה רופף באופן יחסי. בשלבים מאוחרים יותר (ספר שופטים) - המקרא אכן מרמז על התנגשות עם השלטון המצרי, אך זה היה ככל הנראה מצומצם ביותר מפאת אזורי ההתנחלות ומפאת העובדה שההשפעה המצרית סרה זמן מועט מאוד לאחר כניסתם של ישראל לארץ.

4. דמיון חומרי בין האוכלוסיה הישראלית לכנענית

כפי שכבר אמרנו, עד שנות ה-70 ההשערה המקובלת היתה כי מקורה של האוכלוסיה הישראלית הוא בשבטים שישבו בעבר הירדן. ואולם, לאחר שהתקבע הנרטיב שהסיפור המקראי אודות הכיבוש איננו נכון, החלו להופיע תיאוריות שגרסו כי האוכלוסיה הישראלית היתה בעצם לא אחרת מאשר הכנענים עצמם, שמסיבות כאלה ואחרות (מרידות, שינויי אקלים או חורבנות ערים) החליטו להתיישב על ההר המרכזי ולעזוב את המעוזים הכנעניים. ידועות כמה הצעות לעניין תהליך זה, הקדומות שבהן הן הצעתם של מנדלהול וגוטוולד שקישרו את הדברים למרד חברתי ונדחו זה מכבר. בהמשך הופיעו

⁷ בזמן כיבושה של הארץ מלכה של מצרים היה ככל הנראה רעמסס השני. לאחר ימיו עלה לשלטון בנו מרנפתח - אשר דיכא מרידה בארץ והזכיר את ישראל בין המורדים. לאחר 10 שנותיו, מצרים נכנסת ל-20 שנה של אנדרלמוסיה עד ימיו של רעמסס השלישי, אשר ניסה להחזיר חלק מכוחה של מצרים (כולל השפעה על כנען), אך היה עסוק בעיקר במלחמה בפלישתם של גויי הים. לאחר ימיו כוחה של מצרים נעלם כליל, וזו נעלמת מן האזור.

הצעותיהם של דיוור (ראו למשל מאמרו באחיטוב ואורן, 1998 וכן דיוור, 2003) ופינקלשטיין⁸ (פינקלשטיין, 2001, פינקלשטיין, 1986) אך אלו רחוקות מלהיות מוסכמות לחלוטין בקרב החוקרים גם בימינו (עיינו למשל שאנקס, 2011; יונגר, 2004; רייני, 2007) אשר נוטים לגישה מורכבות יותר.

ובכל זאת, מה בסיסן של תיאוריות ישראליות-כנעניות אלו?

ההשערה הכנענית מבוססת בעיקרה על כמה אבני יסוד. ראשית, היות והוכח לדעתם שהכיבוש המקראי אינו נכון (טענה שכמו שראינו היא חסרת בסיס) יש למצוא מקור אלטרנטיבי לאוכלוסייה הישראלית. מכיוון שלא נמצאו ראיות לסיפור המקראי אודות יציאת מצרים (בטיעון שגוי זה עסקנו במאמרו אודות יציאת מצרים), יש למצוא תיאוריה חלופית להסברת ראשית ישראל.

בהמשך לכך, התיאוריות עלו ואף נומקו על בסיס זה שנמצאו דמיונות חומריים בין האוכלוסיה הכנענית לזו הישראלית. דמיונות אלו הם בעיקר המשכיות כלשהי בקרמיקה ושיקולים נוספים (כגון עבודת אלילים בקרב שבטי ישראל בתקופת המלוכה, וכן תיארוך הופעת הדמיונות בין הכנענים לישראלים).

טיעון זה כהוכחה להיותם של ישראל צאצאי הכנענים, חסר בסיס ובחלקו אף מופרך.

אין כל ספק, כי אין סיבה שגם גורם חדש המגיע ממסורת נוודית לא יאמץ את עיצוב הקרמיקה המקומית. ברם, גם אם לא נקבל את הטיעון הקודם, טיעונים אלו כלל לא עומדים בפני הביקורת (הוקינס, 2013). ראשית, הכלים הדומים שנמצאו בין שתי האוכלוסיות הם כאלו שהיו בשימוש גם בעבר הירדן, ומשום כך אין כל סיבה שלא להניח כי אלו הגיעו משם (רייני, 2007).

זאת ועוד, מסתבר שהדמיון במכלול הקרמי משמעותי דווקא ביישובי הגבול בין האוכלוסיה הישראלית לכנענית (פינקלשטיין, 1986). לעומת זאת, בלב ההר, המקום בו היו היישובים הישראלים הקדומים - הדמיון במכלול חלש הרבה יותר (להוציא את סירי הבישול שהופיעו כאמור עוד בעבר הירדן). בנוסף, למרות הדמיון בצורת סירי הבישול, יש ביניהם הבדל מכריע בעל משמעות - ההימנעות שיטתית מעיטורים. ויותר מכך, מרתק הדבר שמהממצא עולה בצורה חד משמעית שדווקא ככל שהתנחלות מתקדמת - כך הדמיון במכלול הקרמי דווקא גבר. מכך יש ללמוד כי בעניין הדמיון החומרי ההפך הוא הנכון: לא רק שהוא איננו מוכיח את התיאוריה הביקורתית, הוא אף מחזק

⁸ מנדלהול וגוטוולד הציעו לראות את מקורם של הישראלים בשכבות החברתיות המדוכאות והמונצלות, שחיו במסגרת השיטה המדינית של ערי הממלכה הכנעניות של תקופת הברונזה המאוחרת, ואשר מרדו כנגד השכבה השלטת (שיטה זו כונתה כאמור "האסכולה הסוציולוגית"). הצעות אלו בוקרו בחריפות על ידי חוקרים שונים ובראשם פינקלשטיין וקיטשיין, ולא נתקבלו בשל היותן מנותקות מהממצא הארכיאולוגי הממשי בארץ ומסיבות נוספות. ביקורת ממצה על שיטה זו ראו אצל פינקלשטיין (פינקלשטיין, 1993).

פינקלשטיין ובנימוביץ לעומת זאת, הציעו לראות את מקורה של האוכלוסיה הישראלית בגורמים נוודים אשר ישבו בהר המרכזי ועברו תהליך ישוב בראשית תקופת הברזל (תהליך דומה למה שההר עבר לדעתו בתקופת הברונזה התיכונה והביניימית).

בשונה מכל אלה, שיטתו של דיוור (וכן מסטייגר, למקה, דיוויס, וחוקרים נוספים) הינה פיתוח אבולוציוני של האסכולה הסוציולוגית המקורית, אך שונה ממנה בכמה נקודות מכריעות.

את העדות המקראית, שהרי עולה ממנו בצורה חד משמעית שמדובר באוכלוסייה שעברה תהליך טמיעה איטי וארוך ארוך שנים. עוד לעניין הקנקנים - עיינו בהערה⁹.

⁹ ככלל, האתרים הישראליים מתאפיינים במגוון כלים מצומצם יחסית, המורכב מכלים פשוטים, גסים, לא אחידים וחסרי עיטורים, זאת בניגוד לאלו שנפוצים היו בפזורה הכנענית. הקנקן השכיח ביותר באתרי התנחלות בהר הינו קנקן שפת הצווארון, או קנקן ההתנחלות.

קנקני הגליל - ראוי לציין כי בגליל נפוץ היה זן שונה של קנקן אשר התפתח ככל הנראה (בשינוי כמה מאפיינים) על ידי הישראליים הקדומים על בסיס הקנקנים הנפוצים באזור חצור. בולט בחריגותו בהקשר הזה האתר המאוחר בתל דן, שמתאים מבחינה קרמית דווקא לאתרים הסמוכים לחוף הדרומי. הממצא מרמז אם כן על כך שתושביו קיימו קשרים דווקא עם אזור החוף ומזכיר הדבר את המסורת המקראית על נדידת שבט דן ממישור החוף לצפון הארץ (הדבר אף מפרץ באופן עקיף את הצעתו של ידן בדבר הקשר בין שבט זה לגויי הים). קנקן מיוחד קיים היה אף בנגב.

תיארוכו ותפוצתו של קנקן שפת הצווארון - על אף שהפיטוס הנ"ל הינו ישראלי-ברזלי, מובהק, נדמה כי קנקן מסוג זה הופיע עוד בתקופת הברונזה המאוחרת (אם כי בכמויות מבוטלות ביותר, כגון קנקן בודד שנתגלה באפק) בכמה אתרים לא ישראליים בכנען, ובהמשך אף בכמה אתרים לא ישראליים בעבר הירדן (כגון סחב).

יש שהציעו להסביר את הופעת הקנקנים המוקדמת בעירוב שכבות (פינקלשטיין, 2016) ויש אף שהציעו כי מדובר בשאילה מאוחרת של הפיטוס הנ"ל בידי הישראליים. בעניין זה ראה גם הצעתנו שהדבר נובע מאוכלוסיות ישראליות קדומות שחדרו לארץ בתקופות קדומות יותר (ידעיה, 2019).

לעומת זאת, מסיבה זו, ומשיקולים נוספים הציעו כמה חוקרים, ובראשם מייטליס ובימסון, ששניות חומרית זו מלמדת על חפיפה מלאה בין תקופת הברונזה המאוחרת לתקופת הברזל. הצעתו המלאה של מייטליס אומנם לא התקבלה, אך עצם קיומה של חפיפה כלשהי בין התרבויות נראית היום כסבירה ביותר ומקובלת בקרב חוקרים משיקולים שונים ובכך גם מסבירה את ההופעה הקדומה של הקנקן (ראו להלן הערתנו בנושא).

בכל זאת, אין ספק שמציאות קנקנים כאלו באתרים כנעניים (אם כי מעטים מאוד) בתקופת הברזל מלמדת על תפוצתם גם מחוץ לאתרים הישראליים, ועל קשרי מסחר בין האוכלוסיות. בכל זאת, נציין כי פאוסט כבר עמד על כך שהניסיון לאי השיוך האתני של קנקני שפת הצווארון לישראלים הקדומים מפוקפק ביותר ואיננו מבדיל בשיטה הכללית של הישוב. כפי שצינו, באתרים הכנעניים המעטים בהם נמצאו כלים אלו היוו חלק **שולי** מן המכלול, באתרים הישראליים לעומת זאת קנקנים אלו מהווים הפיטוס המרכזי בסוגה זו ונקודה זו היא מכריעה, ביחוד שהופעה זו מופיעה בשילוב מאפיינים ישראליים נוספים (פאוסט, 2006). ובכל מקרה, אין זה מן הנמנע כי לפחות בחלק מן ההופעות של הקנקן בפזורה הכנענית מדובר היה בשאילה כנענית מקומית, באתרי ייצור (כהצעת נאמן) או בהגירה ישראלית.

מקורו הצורני של הקנקן - הצעות שונות הועלו לגבי מקורו הצורני של הקנקן, יש שהציעו שמקורו בפיתוח של הקנקן האחסון הכנעני (ונגרו, 1996), אך נראה שהצעה זו איננה מבוססת דיה וככלל לא התקבלה אף על ידי דיור. לעומת זאת, פינקשלטיין הציע לראות את מקורו של הקנקן הישראלי בקנקני הברונזה התיכונה, והעריך כי המתנחלים פיתחו אותם על בסיס שרידי קנקנים קדומים אותם מצאו המתישבים בהר המרכזי, אך גם דעה זו תמוהה וסביר כי הדמיון נובע מסיבות אחרות (ראו בהמשך). כך או אחרת נדמה כי קשה לעמוד על מקורו הצורני של הקנקן ולא בלתי מסתבר כי מדובר בפיתוח מקורי.

ואולם, אין כל ספק כי בכמה כלים, וביחוד בסירי הבישול אשר הופיעו אף בלב ההר, בהחלט ניתן לראות המשכיות, ואלו התפתחו ככל הנראה מן הכלים הכנעניים. ואולם, רייני כבר עמד על כך שסירי הבישול אלו, וכן שאר הכלים הכנעניים היו בשימוש עוד בעבר הירדן בתקופת הברונזה המאוחרת ואין סיבה לא להניח שהגיעו משם (רייני, 2007).

נדמה כי בכוחו של הממצא בעבר הירדן לשפוך אור אף על סוגיית תיארוך ומקורו של קנקן שפת הצווארון. בהמשך מחקריו העלה הר כי קנקן שפת הצווארון **הקדום ביותר** אותה גם הוא בעבר הירדן (הר, 2016) ומשום כך הציע כי מקורו משם (הוקינס, 2013). רייני אף הצביע על כך כי החותמות שנמצאו על קנקני עבר הנהר מעומירי הופיעו במדויק אף באתר בהר עיבל. אם נשלב במכלול השיקולים את ההופעה הקדומה ביותר של

בנוסף, על אף כמה חוקרים שניסו לטעון כי את רוב המאפיינים של האוכלוסיה הישראלית (כלים פשוטים, מבנה בתים, תרבות אכילה) ניתן לאתר גם בקרב הכנענים וניסו לחזק בכך את הצעתם. ואולם, גם נקודה זו היא שגיאה מתודולוגית חמורה. ראשית, היות והדמיונות הללו קיימים במספר אתרים נמוך בהרבה ממה שמתואר בדרך כלל. ברם, הנקודה המכרעת היא לא דמיון אלא דווקא **השיטה הכללית**. לדוגמא, אכן ניתן למצוא (במקומות ספורים מאוד) בתים ישראליים בקרב הכנענים, אולם מה ששונה הוא **השיטה**. בעוד שביישוב ישראלי הבית יהיה כמעט תמיד מסוג מסוים, ביישוב כנעני הוא ימצא באופן נדיר ביותר. וכן על זו הדרך בשאר המאפיינים.

כלומר, בעוד שביישוב הכנעני המאפיין הישראלי יהיה האנומליה, ביישוב הישראלי הוא יהיה השיטה. עובדה זו, בשילוב עם כמות התופעות הייחודיות של האוכלוסיה הישראלית מוכיחה היטב כי התרבות הישראלית הקדומה היא בכללה תרבות שונה לחלוטין מזו הכנענית. את הדמיונות שניתן למצוא פה ושם יש לייחס לשאיפה תרבותית, השפעה ישראלית או אף אוכלוסיות ישראליות בקרב הפזורה הכנענית. וכמו שכבר ציינו - דמיון ישראלי-כנעני במכלול הקרמי, המתקיים במקביל לשונות כללית דרמטית בין האוכלוסיות, ילך ויגבר ככל שעם ישראל יתבסס בארץ, אך הדבר הוא דווקא ראיה משמעותית לשוני שבין האוכלוסיות.

ובכל זאת, נדמה כי בפועל התמונה מורכבת מעט יותר. במאמרנו על יציאת מצרים (ידעיה, 2019) הוכחנו בצורה שלא משתמעת לשני פנים כי **מן המקרא** מסתבר כי אוכלוסיות ישראליות ישבו בארץ ישראל עוד טרם תקופת יציאת מצרים (עיין שם בהרחבה). משום כך, טענת החוקרים על קשרים בין כלשהם בין הישראלים לתושבי הארץ הקדומים היא מובנת מאליה - לא רק שהדבר איננו סותר את העדות המקראית, אלא הוא אף מחזק אותה.

הכלים בעבר הירדן עם קיומה של החפיפה הקצרה בין תקופת הברונזה המאוחרת לתקופת הברזל, הדבר יסביר היטב אף את מקורו של הקנקן ואף את הופעתו המצומצמת (מאוד!) במכלולי הברונזה מאוחרת בפזורה הכנענית.

הבחנה זו מתחזקת מאוד מתמונת המכלול הקרמי. מרתק הדבר שביישובים המצויים בסמוך לפזורה הכנענית או הפלישתים, המכלול הקרמי עשיר בהרבה מאלו שבלב ההר. בעוד שבלב ההר המכלול מצומצם עד מאוד (בעיקר קנקני שפת צווארון וסירי בישול), נראה שבאתרים הישראליים משולי ההר המכלול מתרחב וניתן להבחין בהמשכיות ברורה לקרמיקה הכנענית (כך למשל בעזבת צרטה שליד אפק). למעשה, מן הממצא עולה שדווקא ככל שההתנחלות מתקדמת - כך גבר הדמיון למכלול הכנעני - תופעה המתאימה להגירה.

נראה כי עובדות אלו, גם שומטות את הקרקע מתחת ראייתו של דיורר להוכחת שיטתו מחוסר הסבירות לאי קיומה של מסורת קרמית בקרב המתנחלים. אם כי כבר מייטליס עמד על כך שהדבר איננו מופרך כלל (מייטליס, 2000), פיתוח הכלים עוד בעבר הירדן, יהיו מקורם אשר יהיה (יצירתיות של תושבי עבר הירדן הישראליים או השראה מהמקומיים שבעבר הירדן), בכוחו לסיים למעשה כל דיון בנושא זה (הוקינס, 2013). זאת ועוד, אף אם נקבל את שיטתו של פינקלשטיין אודות הדמיון הקלוש (כגון גודל הכלים) לכלי הברונזה התיכונה, אין סיבה שלא לא לראות בדבר תוצאה של מאפיינים רגיונליים שראשיתם עוד בעבר הירדן, או כפי שהציע פינקלשטיין עצמו - פיתוח שהתבסס על שרידי היישוב הקדומים שנמצאו באתרים אלו. ובכל זאת, אף כי אין לשלול לחלוטין את האפשרות של אימוץ הפיטוס הנ"ל על ידי הישראלים הקדומים (אם כי הדבר מאוד לא סביר), אין בכוח תפיסה זו, גם אם תוכח באופן וודאי, להוות קושיה כלשהי על השונות שבין האוכלוסיות (פאוסט, 2006), וממילא על אמינות הסיפור המקראי כולו.

זאת ועוד, לפי המקרא עצמו חלק מן האוכלוסיה הישראלית הגיע מקרב הכנענים ממש: "ובני ישראל ישבו בקרב הכנעני החתי והאמרי והפרזי והחוי והיבוסים ויקחו את בנותיהם להם לנשים ואת בנותיהם נתנו לבניהם ויעבדו את אלהיהם" (שופטים ג, ה-ו). כלומר, לפי העדות המקראית עצמה האוכלוסיה הישראלית והכנענית קיימו ביניהן קשרי חתנות והתבוללות, ואם כן כיצד יכולות ראיות המעידות על כך לשמש כטיעון נגדי, כאשר מדובר באישוש לתופעה שהמקרא עצמו מעיד עליה!?

ולא רק זאת. מעבר לכך שכל "ההוכחות" לשיטה לפיה כל מקור הישראלים מן האוכלוסיה המקומית מפוקפקות בפני עצמן, ישנם שיקולים רבים נוספים המקשים מאוד על שיטה זו. ביניהם: א. הייחודיות של האוכלוסיה הישראלית עליה עמדנו איננה סבירה על רקע אוכלוסיה מקומית; ב. גודל האוכלוסיה המתיישבת בארץ ישראל בתקופת הברזל גוררת עבור חלק מגישות אלה פונקציית ריבוי לא סבירה עבור האוכלוסיה הכנענית (קיטשיין, 2003); ג. תנועת היישוב של האוכלוסיה הנכנסת לארץ היא ממזרח למערב (זרטל, 2001 ב); ד. עצם קיומה של מסורת מקומית כי הישראלים תושבי חוף וקשיים רבים נוספים. בהמשך דברינו עוד נחזור לנקודות אלו כראיות לטובת התיאור המקראי.

כל אלה, ביחד ולחוד, מקשים מאוד על התיאוריות הכנעניות, ודורשות מתומכי תיאוריות אלו למצוא תירוצים לא מוצלחים להסברת התופעות, שהפשט שלהן מעיד בבירור על כניסה של אוכלוסייה חדשה לארץ. זאת ועוד, נציין אף כי כיום המגמה במחקר המודרני לא מאוד רחוקה מבחינה רעיונית מזו שמתאר המקרא לפחות לגבי מוצאם של ישראל¹⁰.

אולם, כך או כך, חשוב לזכור כי גם אם שתי התיאוריות היו שקולות ברמת הראיות (ונכון לעכשיו אין זה המצב) יש לתמוך בתיאוריה המתאימה למסורת ההיסטורית שבידי העם. שהרי אם הממצא כה תואם למה שהעם מעיד על עצמו - מדוע להסביר אותו בצורה אחרת?

אם נסכם את דברינו, נדמה כי כלל הטיעונים כנגד הסיפור המקראי חסרי בסיס. זאת ועוד, כלל הטיעונים עליהם מבוססות השיטות האלטרנטיביות ניתנים להסבר אחר אשר **תומך ואף מחזק** את הסיפור המקראי (על נקודה עוד זו נרחיב בהמשך). למעשה, נראה כי כל הטיעונים המנסים לבטל את השיטה המקראית לא תקפים כלל¹¹.

¹⁰ כיום נוטים רוב החוקרים (עיינו למשל אצל שמידט, 2007) לראות את תהליך ראשית ישראל כתהליך מורכב יותר המשלב קבוצות ממזרים, עבר הירדן וכנען. נדמה שהצעות אלו מתאימות ביותר למודל אותו מצייר המקרא עצמו, והדיון בין המקבילים את דברי המקרא לבין חוקרים ביקורתיים הוא רק לגבי המינוחים. כפי שראינו וכפי שעוד נראה, הממצא מצביע באופן שלא משתמע לשני פנים כי מקור רובה המוחלט של האוכלוסיה הישראלית איננו מכנען עצמה, ואם היו בכל זאת כמה כנענים כאלה (דבר שאין לו בסיס של ממש לפי הממצא) - היו אלו בודדים ביותר.

¹¹ החוקרים התומכים בהשערות הביקורתיות מנסים לערער על אמינות יהושע גם מכיוונים של תיארוך הכתיבה. גם פה חוזרת שוב ושוב טענת ה"לא מצאנו", אשר מופיעה באופן קבע בכתיבה של תומכי השיטות הביקורתיות או המינימליסטיות. כך לדוגמה הם יסברו **שלא יתכן** שספר יהושע חובר לפני המאה ה-8, היות ולא היתה כתיבה ממשית בארץ עד אותו העת. טיעון זה מבוסס גם הוא על טענות "לא מצאנו". אולם מובן מאליו, שבשל האקלים הלח בארץ ישראל לא שרדו כתובות שנכתבו על קלף או על פפירוס, כפי שהתגלו במצרים או באזור הפרת והחידקל בעלי האקלים היבש, אלא בעיקר כתובות שנכתבו בדיו או נחרתו על שברי חרסים או אבנים. לפיכך, המידע על הכתב בארץ ישראל בעת העתיקה מצומצם ביותר. כיצד אם כך יכולה עובדת אי-מצאתן של כתובות להוות הוכחה? נציין שאקלים זה הוא גם הסיבה שספרות בית שני המקורית נשתמרה

ה. הסיפור המקראי - הממצאים התומכים

דווקא במערות מדבר יהודה ולא בשאר חלקי הארץ שהרי אין ספק כי היובש של המקום מאפשר, בשונה משאר הארץ, שימור של עורות ופפירוסים. בכל זאת, אין הדבר מפריע, כמובן, לאותם החוקרים ממש להשתמש בחוסר עקביות בטיעונים שהם עצמם שהיו צריכים לפסול תחת הנחת העבודה שמה שלא נמצא לא היה קיים. כך לדוגמה יטענו כמה חוקרים שחוסר מציאת עקבות נדודי ישראל במדבר סיני הוא ראיה לאי אמינות הסיפור, אבל אותם החוקרים ממש יציעו שמקורו של ישראל הוא באוכלוסייה נודדית שישבה בהר המרכזי באותה העת - אוכלוסייה שראיות ארכיאולוגיות לקיומה מעולם לא נמצאו, והסיבה לכך, לדברי אותם החוקרים, הינה שקשה להתחקות אודות עקבות נודדים... הדבר מלמד שאותו החוקר יכול להשתמש בטיעון מסוים כנגד אמינות המקרא, ובמקביל להתבסס על אותה ההנחה שפסל כאפולוגטיקה כאשר הוא נדרש להגן על ההשערה שלו. ואולם, קושי זה איננו נדרש על מנת להפריך את טיעונו של פינקלשטיין. פינקלשטיין והנלווים אליו מתעלמים באופן מוחלט מן העובדה שאין צורך בידיעת קרוא וכתוב בהיקף נרחב לשם קיומם של סופרי חצר; די רק בהימצאותם של מתי מעט עם יכולת זו. ידוע לנו, למשל, כי כבר במאה ה-14 לפני הספירה כתב עבדי-חבה, שליטה הכנעני של ירושלים, מכתבים בכתב יתדות למצרים. שישה מן המכתבים הללו נתגלו בארכיב בירתו של פרעה אחנתון בתל אל-עמארנה. בארץ ישראל נמצאו גם כתובות רבות בכתב עברי-כנעני המתוארכות לתקופה שמן המאה ה-12 ועד המאה ה-8 לפנה"ס; הראויה ביותר לציין מביניהן נמצאה על שבר חרס מן המאה ה-11 לפנה"ס שנתגלה בעזבת צרטה, ושעליו חקוקות אותיות האלף-בית וכמה שרבוטים אחרים. ברור, אם כן, שמישהו עסק בכתיבה באותה העת. האם אין זה מתקבל על הדעת כי מישהו כזה ימצא את דרכו לחצר השליט, שם ימצא שימוש מועיל לכישרונותיו? מעבר לכך, הרי במסופוטמיה ומצרים התפתחה תורת הכתיבה כבר בסוף האלף הרביעי לפני הספירה. באלף השני כבר התפתחו באזור שיטות פשוטות של כתב קונסוננטי אלפביתי. האם רק בארץ מעבר השיירות, ארץ כנען וישראל, הייתה בערות, בעוד שאצל כל שכניהם (ואפילו במואב!) ניתן למצוא יודעי קרוא וכתוב?! ואולם, נראה כי גם בנושא מידת תפוצתה של האוריינות מתרחש בשנים האחרונות מהפך של ממש. אחד הממצאים החשובים שנתגלו בחירבת קיאפה הוא אוסטרקון ובו טקסט העוסק בשאלת היחס לעבדים, גרים ואלמנות, וכן כתובת חרותה על גבי קנקן הנושאת שם אדם בשם 'אשבעל בן בדע'. גילוי זה שמט גם הוא את הערכתו של פינקלשטיין לפיה במאה העשירית ידעת קרוא וכתוב הייתה עדיין מוגבלת. בנוסף, על תפוצת הכתב בכנען בתקופת המלוכה ניתן גם ללמוד מאוסטרקון האלף-בית אותו ציינו מעזבת צרטה, מלוח גזר, ומאבן המכתש מתל זית, שעליה חרטו את האלף-בית. אלו בתוספת תרגול פרח הסופרים מחורבת קיאפה - מלמדים באופן ברור על לימוד הכתיבה והשימוש בה במאות האחת-עשרה והעשירית לפנה"ס. יותר מכך, נראה כי עזבת צרטה הייתה לא יותר מאשר כפר קטן וחצר חשיבות בהרי אפרים; מעצם מציאת הכתיבה אפילו באתר שכזה ניתן ללמוד כי כתיבה הייתה נפוצה ככל הנראה אף בקרב דלת העם, הפוך לחלוטין מדברי פינקלשטיין. זאת ועוד, טיעונים נוספים שהעלו חוקרים מספר לאיחור הכתיבה נמצאו גם הם לא תקפים כלל. כך נטען לדוגמה, כי אי הופעת עבר הירדן בסיפורי יהושע מוכיחה כי הללו נכתבו תחת ממלכת יהודה. מעבר לזה שמדובר בשגיאה, שהרי כיבוש עבר הירדן בהחלט מופיע בספר יהושע (יהושע י"ב), הרי שגם אם הדבר היה נכון - מדוע זה מוכיח משהו? כיבוש עבר הירדן לא צריך להיות מוזכר, היות והוא תואר בספר הקודם ליהושע - התורה. רק הנחת מבוקש, אשר מניחה כי ספר יהושע איננו נכתב כהמשך לתורה, יכולה להוביל למסקנה זו. השערות חסרות בסיס ממשיות גם בטיעון לאיחור הספר מתוך דמיון לשונו למשנה תורה. מעבר לטיעון על איחור ספר זה, שאיננו עומד בפני הביקורת (גרינץ, 2003) - וכי לא יתכן כי מדובר בדמיון מכוון לסגנונו של משנה תורה? - מגוחכים אף יותר הניסיונות להניח את איחור הספר על ידי דמיונות קלושים בין יהושע ליאשיהו. גם אם נקבל דמיונות קלושים אלו (שאינם עומדים בפני הביקורת), וכי לא יתכן כי ספר מלכים המאוחר מנסה לתאר באופן מכוון דווקא את יאשיהו בדמותו של יהושע, ולא הפוך? או שיאשיהו עצמו ניסה להיות ממשיך דרכו של המנהיג הגדול יהושע, כפי שמצינו אצל מלכים רבים בעת העתיקה (עיינו לדוגמה בניסיונותיו של רעמסס השלישי להידמות לרעמסס השני)? במחקרים אלו חוזרים שוב ושוב הטיעונים המעגליים והנחות המבוקש (לעניין המפה היישובית בסופו של ספר יהושע עיינו סעיף 9). מרתק לראות שכאשר נדרשים החוקרים להסביר מדוע ספר יהושע היהודאי מאזכר דווקא מסורת על מנהיג צפוני משבט אפרים (שהרי יהושע הוא בן שבט אפרים), מתפתלים המבקרים בתירוצים לא משכנעים אודות מסורת ישראלית שנכנסה באופן חלקי לתורה ובאופן חלקי לספר יהושע (שלפי ההנחה שהם עצמם טענו קודם - לא אמורים להיות קשורים). אין הדבר מפריע לאותם החוקרים עצמם לנכות טיעונים מבוססים המתנגדים לשיטתם כאפולוגטיקה.

לאחר שראינו כי הטיעונים שהעלו המתנגדים לתמונה המקראית אינם תקפים, ננסה להציג את מפת הממצאים המלאה, ונראה כי אלו תומכים בצורה דרמטית וחד משמעית בהתנחלות של בני ישראל בארץ כנען בתקופה הנידונה, כפי שזו מתוארת במקרא. נציין כי לטובת כך נאלץ לחזור על כמה מן הנקודות אותן ציינו קודם.

1. סקר הר מנשה

ב-40 השנה האחרונות נערכו סקרים ארכיאולוגים רבים בארץ ישראל. הגדול שבהם היה הסקר שנעשה על ידי אדם זרטל. התמונה העולה מהסקרים המפורטים של תחומי מנשה ואפרים בהר המרכזי מאשרת את הידוע מכבר – בראשית תקופת הברזל¹² מופיעה על הקרקע אוכלוסייה אשר מקימה כ-600 ישובים¹³. כפי שהסברנו, מהסקר עולה כי האוכלוסייה היתה בעלת אופי ייחודי ואופיינה על ידי תרבות חומרית פשוטה (הקבוצה השתמשה באופן מובהק בכלים לא מעוטרים), מנהגי קבורה שונים מאלו הכנענים ואף מאפייני דת ואכילה שונים (נחזור לנקודות אלו בהרחבה בהמשך). קבוצה זו הקימה, בסמוך לחורבן הערים הכנעניות של הברונזה המאוחרת, יישובים קטנים ומפורזים, ובהמשך אף יופיע בהם טיפוס מיוחד של מבנים - "בתי ארבעת המרחבים"¹⁴ (זרטל, 2001

¹² ראשיתה המדויקת של תקופת הברזל עוד לא התבררה כל צורכה. מקובל היה בעבר שראשיתה של תקופה זו היא שנת 1200 לפנה"ס לערך. ואולם, לאחרונה נדמה כי ממצאים מעבר הירדן ושיקולים נוספים מרמזים על התחלה מוקדמת יותר של התהליך ממה שסברו בעבר. לפני שנים לא רבות תיארך לארי את הבית הארבעה מרחבי שהופיע בתל עומירי בעבר הירדן למחצית השנייה של המאה ה-13 לפנה"ס. למרות כי תיארוכו אינו מדויק, אין ספק כי מדובר בעדות חשובה. ולא זו בלבד - בעשרות השנים האחרונות הופיעו בכמה אתרים חרסי ברונזה מאוחרת בתוך מכלולים ברזליים, אשר מרמזים על תקופת חפיפה כלשהי בין התרבות הברזלית לתרבות הברונזה המאוחרת. תופעות אלו, בשילוב התיארוך המקראי ותופעות נוספות, הובילו כמה מלומדים, בראשם מייטליס (מייטליס, 2006) ובימסון (בימסון, 1981) לטעון להקדמת היישוב הישראלי למאה ה-15 לפנה"ס ולהזזת ראשית תקופת הברזל. ברם, דיונים שנערכו בנושא על ידי כמה מלומדים דחו בכללם הצעות אלו (ראו למשל הפלרן, 1987; ביטאק, 1988). בסופו של דבר, טענות אלו, אשר יצרו בעיות אחרות, לא נתקבלו במחקר (פאוסט, תשס"ח). כך לדוגמה טען פינקלשטיין (בספרו על ההתנחלות) כי כמות היישובים הנמוכה בהם יש עירוב בין כלי ברונזה מאוחרת לברזל מעלה תמיהה בדבר קיום חופף משמעותי של התקופות, והציע להסביר את הדבר בצורות אחרות. בכל זאת, כמות האתרים והתגליות בעבר הירדן אכן הובילו להבנה כי ראשיתה של תקופת הברזל אכן צריכה להיות כבר במחצית השנייה של המאה ה-13 לפנה"ס. ראו בכל העניין זה את דיונו של מייטליס (מייטליס, 2006), דיוור (דיוור, 1992) ואוסישקין (אוסישקין, 1995). להערכתנו אכן אין מן הנמנע כי כך הדברים. נדמה כי הצעתנו בדבר ישראליים קדומים בארץ ישראל יכולה להסביר גם היא את ההופעה הקדומה של התרבות הברזלית. הדבר אף יסביר היטב את הכמות המזערית של האתרים בהם רואים עדויות לתופעה זו. יש להציע בזירות כי הדבר אף הולם היטב את הופעת קנקן שפת צווארון (שאולי אף יוצר על ידי ישראליים) במכלול ברונזה מאוחרת.

¹³ קשה, ולמעשה בלתי אפשרי לאמוד את גודל האוכלוסייה הכולל של מתנחלים אלו. זרטל הציע כי מדובר על 45 אלף, פינקלשטיין, טרם מחקריו של זרטל, הציע כי מדובר ב-20 אלף, ודיוור הצביע על כ-75 אלף (כל אלו לפני סקרי עבר הירדן האחרונים שמגדילים גם הם את גודל האוכלוסייה). ברם, הערכות אלו בעייתיות מכמה שיקולים: ראשית, גודל האוכלוסייה מבוסס על השערות של 25 אנשים לדונם, שמבוססות על היישוב הבדואי. הערכה זו היא השערה, וכבר הוכח שהשערה זו לא נכונה לגבי כל התרבויות ואף יש בה כמה בעיות (עיינו למשל מייטליס, 2006). שנית, למרות הסקרים, הממצא החומרי המתגלה במחקר הוא חלק זעום מתוך היישוב המקורי שהרי יש קושי גדול מאוד לאתר עקבות נודדים, כפי שכבר הוכיחו רבים. משום כך, אין דרך לדעת את גודל האוכלוסייה המדויק ויש להשתמש בשיקולים חיצוניים נוספים לשם הערכת גודל מדויקת יותר.

¹⁴ הבית הארבעה מרחבי אשר הופיע במאה ה-11 לפנה"ס היה שונה בצורה מהותית מהבית הכנעני הממוצע. ברם, אך אין ללמוד מכך כי מדובר בבניה ישראלית בלבד. למעשה, אף כי הבתים הארבעה מרחביים נפוצים

ב). אוכלוסייה זו התיישבה בהר המרכזי, בנגב ובגליל. קבוצה זו אף התבדלה מן הכנענים בהימנעות משימוש בכלים מיובאים (בשונה לחלוטין מהכנענים).

סקר הר מנשה מעניק גם הוא לתופעה זו כיוון התפשטות ברור: **ממזרח למערב**¹⁵, ואז מן המרכז לכיוון צפון ודרום. תהליך ההתנחלות התחיל בעמקים המזרחיים והתפשט לאזור שכם¹⁶.

היו בעיקר באתרי ישוב ישראליים, יש לציין כי בתים דומים הופיעו (החל מאמצע תקופת הברזל) גם באזורים שונים בפלשת, פיניקיה ועבר הירדן המזרחי, שאינם בהכרח ישראליים. אולם, למרות כי נראה רבים מן המבנים הללו אינם למעשה מבני ארבעה מרחבים (עיינו אצל פאוסט, 2006 ובמקורות שהביא שם), אין ספק כי ניתן בכל זאת למצוא חריגות שכאלה (בעיקר בתקופות מאוחרות). פאוסט עמד על כך שסביר להסביר תופעות חריגות אלו בהגירה (/אוכלוסייה ישראלית) או שאילה תרבותית של הכנענים, אך לדעתנו אין הדבר משנה אם מדובר בשאילה ישראלית או כנענית. לעניין מקור היצירה, יש שהציעו כי מדובר בפיתוח של הבית ה-3 מרחבי שהופיע בכמה מקומות בשפלה. לעומת זאת, פינקלשטיין וכמה חוקרים הציעו שמדובר בפיתוח של אוהל הנוודים או ביצירה מקורית. למעשה, שאלה זו אינה משמעותית לענייננו היות ובית זה הופיע כמאה שנה לכל הפחות לאחר הישוב הישראלי בכנען, ומשום כך אף אם יתברר כי מדובר בפיתוח על בסיס כמה מבנים בכנען, אין הדבר משנה לעצם שיטתנו. בכל זאת, מכמה שיקולים אותם הביא פאוסט, נדמה כי שיוך פיתוח מבנה זה למבנים הכנענים הקדומים אינו סביר, ואף פינקלשטיין ודיוור, מגדולי תומכי ההמשכיות הישראלית כנענית, דחו אפשרות זו. כך או אחרת, השפעות תרבותיות אלו אינן סותרות כלל את העובדה כי הישוב הישראלי שונה היה בשיטתו הכללית מהישוב הכנעני. כך תיאר זאת פינקלשטיין:

"מבחינה ארכיטקטונית בולטים באתרי ההר של תקופת הברזל א' שני מאפיינים ברורים: בנייה עמודים, חלקם הגדול בעלי ארבעה מרחבים, ומתאר ישוב מיוחד של בתים היקפיים, אשר יוצרים חגורת הגנה (דוגמת העי ותל נצבה). ברוב אתרי ההתנחלות, הן בהר והן בחבלים אחרים, נוסף על כך מאפיין שלישי – עשרות ממגורות מדופנות. למתאר הישוב ההיקפי אין כל מקבילה באתרי הברונזה המאוחרת שנחפרו ברחבי הארץ, וגם בתי העמודים והממגורות כמעט ולא נמצאו בהם. הסיבה לכך ברורה: את שורשי הארכיטקטורה הישראלית יש לחפש באורח החיים הפסטורלי שקדם להתיישבות הקבע והיא התפתחה ממצב זה תוך התאמה לגורמים הסביבתיים בהר" (פינקלשטיין, 1993).

לנתונים אלו, אשר הופיעו בישוב הישראלי תמיד בשילוב, יש להוסיף גם את הנקודות המכריעות הבאות: הופעה פתאומית של היישוב בראשית תקופת הברזל, קרמיקה פשוטה ובכללה קנקני שפת צווארון, אי קיומן של עצמות חזיר, מנהגי קבורה ייחודיים והיעדרם של צלמי אלוהיות. כלומר, אם כי ניתן למצוא דמיונות ספורדיים בין האוכלוסייה הישראלית לזו הכנענית, צורת הישוב הישראלי בכללה הכילה שילוב של כמה פרמטרים אשר היו נדירים בפזורה הכנענית, ואלו מלמדים על תרבות שונה מזו הכנענית. כך או כך, אין כל ספק כי יש הבדל רב בין בניה ספורדית של מבנה מסוים לבין הפיכת המבנה הנ"ל לצורת הבניין העיקרית בקרב אוכלוסייה. עוד בעניין זה עיינו אצל פאוסט (פאוסט, 2006). ממחקרו האחרון של הר, עולה כי נדמה שהבית הארבעה מרחבי הקדום ביותר נמצא ככל הנראה דווקא בעבר הירדן המזרחי. עובדה זו מחזקת מאוד את הסברה על מקורה של האוכלוסייה הישראלית מאזור זה.

¹⁵ זרטל, וכן פינקלשטיין הבחינו בבירור כי האוכלוסייה נעה ממזרח למערב. הם ציינו כי הישובים שבמזרח נוטים להיות בעלי תרבות חומרית מפותחת פחות הן בצורת הבניה (אתרים בעלי אופי נוודי יותר מול אתרים בעלי בניה רחבה יותר) הן מפאת צורות הכלים. התברר כי ככל שהישוב מערבי יותר כך הכלים שלו הופכים להיות גסים פחות (זרטל, 1991). זאת ועוד, הכלים הצמודים לנהג הירדן הינם דומים ביותר לכלי הישובים הישראליים בעבר הירדן. דיוור (דיוור, 2003) ניסה לחלוק על כך אך זרטל דחה בחריפות את דבריו (עיינו לדוגמא: זויט, 2000) והצביע על כך שמדובר בתופעה ברורה (הוקינס, 2013).

¹⁶ ארץ ישראל, ובייחוד ההר המרכזי, עברו תהפוכות יישוביות שונות במהלך ההיסטוריה. ההתנחלות הישראלית מזכירה את תהליך ההתנחלות שעבר ההר בתקופת הברונזה הביניימית ובתקופת הברונזה התיכונה. מרתק הדבר שניתן אף לראות דמיונות במפה היישובית ובאלמנטים נוספים בין גלי ההתיישבות הללו (שאוילי בחלקם אף הגיעו מבחוץ!). יש להעריך כי מיקום היישוב נובע ככל הנראה מפאת המוחות של האתר בהקשרי מקומות מים ושיקולים נוספים. פינקלשטיין אף הצביע על דמיון בגודל הכלים בין מתיישבים אלו, והסביר אותו בכך שהאחרונים חיקו את כלי הברונזה התיכונה אותם מצאו בשטח. אם כי להערכתנו אין הדבר

מרתק הדבר שתופעה דומה מתרחשת אף בבמת עבר הירדן. גם במקום זה קמים יישובי התנחלות בעלי תרבות ישראלית (במקביל למסופר במקרא על ראובן, גד וחצי שבט המנשה). לימים תצטמצם האחיזה הישראלית באזורים אלו, ובמקומם יקימו שכניהם של הישראלים את הממלכה העמונית והממלכה המואבית¹⁷. הנתונים הללו יוצרים תמונה זהה לזו שעולה מן הסיפור המקראי. זאת ועוד, כבר ציינו שלאחרונה עלה כי היישוב הראשון בעל תרבות ישראלית מוקם בלא פחות מן האתר תל-עומירי אשר בעבר הירדן (הר, 2000) - אתר שחופרו הציע בעבר כי הוא (ולא תל חסבאן הסמוך) חשבון המקראית¹⁸.

נקודה מכרעת נוספת אשר כבר ציינו בעניין זה היא שיטתו הכללית של היישוב הישראלי. אם כי ניתן למצוא כמה דמיונות בקרב התרבות הישראלית לזו הכנענית, שיטתו הכללית של היישוב שונה בצורה דרמטית מזו הכנענית, ומשלבת באופן קבוע כמה אספקטים אשר נדירים בקרב הכנענים ונראה שזו בעלת מאפיינים המצביעים של שונות אתנית ברורה¹⁹. זאת ועוד, כפי שצינו (בהערותנו לעניין קנקני

מופרך, אין הדברים מוכרחים כלל ויתכן והדמיון המצומצם נובע מצורך מסיבות רגיונליות הן בהר, והן בעבר הירדן (כגון: עצם הצורך בכלי אגירה גדולים) או מעצם הרקע הנוודי הדומה ממנו הגיעו שתי האוכלוסיות.¹⁷ היו שרצו לטעון (ללא שום הוכחה) כי אתרי ההתנחלות בעבר הירדן אינם של אוכלוסיה ישראלית. ברם, אין עניינו עם תיאוריות אלו שאינן אלא השערות ללא כל הוכחה. בכל זאת נציין כי הדמיון התרבותי האדיר בין שתי האוכלוסיות, קיומה של אוכלוסיה ישראלית במקביל לאוכלוסיה אחרת בעל תרבות לא ישראלית ותופעת התנועה ממזרח אל המערב (ולאחרונה מעבר הירדן אל המערב) סותרים לחלוטין השערה זו. יש להעריך כי בראשית תקופת המלוכה המואבית של המואבים והעמונים התחזקה השליטה של המקומיים במקומות אלו והם דחקו בצורה משמעותית את רגלי הישראלים עת אלו הקימו ממלכות של ממש. למעשה זהו ממש התהליך המתואר במקרא. ניסיונם של כמה חוקרים לטעון כנגד המקרא על בסיס הדמיון הזה אינו יותר מטיעון מעגלי שמופיע שוב ושוב במחוזות כמה מן החוקרים. בהקשר זה ראוי לציין כי תופעת התרבות הישראלית שנתגלתה בכמה אתרים מואביים הינה מצומצמת הרבה יותר ממה שנטען על ידי כמה חוקרים, וזו מצטמצמת אף יותר בתקופת הברזל 2. כך לדוגמה התברר כי רובם המוחלט של הבתים הארבעה מרחביים שנמצאו בעבר הירדן באתרים המואביים המובהקים כלל אינם כאלה.

¹⁸ לעניין חשבון, עיינו אצל חופר האתר 'תל חסבאן' לארי הר (הר, 1999), שציין שיתכן שהעיר חשבון של תקופת הברונזה המאוחרת ישבה בתל הסמוך ל'תל חסבאן' - 'תל עומירי' בו התיישב להערכתו שבט ראובן. להערכתו יתכן השם חשבון שימש במקור את עומירי ונדד בהמשך לתל הסמוך שהרי תופעה זו היתה נפוצה ביותר.

כפי שצינו, נדמה כי מהמחקרים האחרונים עולה בצורה ברורה כי האתר בעומירי היה ככל הנראה אתר ההתנחלות הקדום ביותר ברחבי הלבנט. הר הקדים את האתר העומירי משיקולים הנובעים מן החפירה. מסתבר שבשנת 1200 לפנה"ס חרב ברעידת אדמה הישוב הברזלי הראשון באתר ומפה שהישוב הברזלי הראשון היה קיים כבר כמה שנים לפני כן. בנוסף, לאחר החורבן נבנו באתר בתים ארבעה מרחביים היות ובתים אלו הופיעו רק בשלב מאוחר יותר בהתנחלות גילוי בית מתקופה זו הופך את האתר לקדום ביותר ומקדים את תקופת ההתנחלות עצמה.

¹⁹ משמעותו של השוני התרבותי הדרמטי שבין אתרי ההר לאוכלוסיות האחריות מתקשר לסוגיית הזיהוי האתני של אוכלוסיות. בעבר מקובל היה לזהות קבוצות אתניות בעיקר לפי תרבותם החומרית. ברם, מאז מחקריו המפורסמים של תומאס ברת' מקובל לזהות אוכלוסיה עם קבוצה אתנית נפרדת בעיקר אם זו מקיימת תהליך הגדרה הן על ידי הקבוצה עצמה והן על ידי קבוצות מקבילות אליה, וביתר דיוק על ידי מאפיינים בהם הקבוצה מגדירה את עצמה בניגוד לקבוצה אחרת, או כאלו שקבוצה אחרת מגדירה את עצמם מולם. פאוסט, במחקרו המפורסם על האתניות הישראלית, הצביע על כך שרבים ממאפייני התרבות הישראלית הם כאלה שניתן למצוא בהם עדויות מפורשות למודל זה. עדויות אלו מבוססות בעיקרן על תהליכים תרבותיים אשר מקיימת אוכלוסיית ההר כנגד האוכלוסיה הפלישתית, ואף קודם לכן אל מול האוכלוסיה הכנענית. פאוסט עמד על כך שאי הימצאותם של כלים מיובאים (למרות שישנן ראיות ליבוא של אובייקטים שאינם כלים) או מעוטרים, בעוד אלו נפוצים היו בתרבות הכנענית, מלמד בהכרח על ניסיון הבדלות מפורש של האוכלוסיה הישראלית. פאוסט הצביע על כך שאחד המאפיינים המרכזיים של התרבות הישראלית, שעולה מהקשרים שונים של תרבותם

שפת הצווארון) - הסקר מלמד בבירור כי ככל שהאוכלוסיה מתקרבת לפנים הארץ, כך גובר הדמיון שלה בשלבים לאוכלוסייה הכנענית. אין כראיה זו להוכיח את התיאור המקראי על כניסה של גורם זר מבחוץ והיטמעות איטית שלו בקרב האוכלוסיה המקומית (אם כי אין ספק מן הממצא כי אוכלוסיה זו גם שומרת באופן קבועה על ייחודה התרבותי). אילו מדובר היה באוכלוסייה מקומית, לא היה זה סביר שהאופי התרבותי של האוכלוסיות דווקא יגבר ככל שעובר הזמן. מאפיין זה מתאים למהגרים ולא לאוכלוסייה מקומית.

2. הר עיבל

אחת התגליות החשובות התומכת בהיסטוריות של התיאור המקראי היא המזבח שחשף אדם זרטל בהר עיבל. ממצא זה זכה להתעלמות משונה בעולם המחקר. יש המתייחסים אליו עדיין כ"מגדל ישראלי הדומה למגדל שבגילה", אף על פי שאין כל דמיון ביניהם. המבקשים לדבוק בהשקפה השוללת את אמינותו ההיסטורית של המקרא, מתקשים להשלים עם אתר פולחני ישראלי בהר עיבל, שהרי הוא סותר את התיארוך חסר הבסיס של ספר דברים למאה ה-7 לפנה"ס.

המבנה המרכזי שנמצא במתחם עיבל הוא מבנה מלבני גדול, 7x9 מטרים, בעל ריצוף עליון, והכניסה היחידה אל ראשו היא דרך כבש יחיד שעולה מדרום-מערב. כבש משני מוביל אל קיר היסוד, אשר סובב את המבנה המרכזי משלושה צדדים. זרטל פירש את המבנה כמזבח עולה ישראלי, בעיקר מנימוקים ארכיטקטוניים ועל סמך כלל הממצא שמסביב. בתוך מסגרת האבנים השלמה נמצא מילוי אפר וסיד, ובתוכו נמצא אפר עצמות חרוכות (לא שרופות!) של זכרים מתחת לגיל 3(!), כולן של בהמות טהורות על פי התורה. בדיוק מתחת למרכז המזבח נמצאה במה קטנה ועגולה על גבי הסלע, ובה שרידים של קרבנות שהוקרבו בשלב הראשון, כאשר לאחר מכן, משהוקדש המקום לפולחן, נבנה על גביו המבנה המרכזי. מסביבו נמצאו עשרות מתקנים ובתוכם כלי מנחה, אפר, או אבן חלקה המתאימה למתקני שחיטה.

החצרות והמתקנים הפולחניים בעיבל כוסו באבנים **במתכוון בצורה מסודרת**, ולכן גם נמצאו כמו שהיו בשעת העזיבה. זו עדות נוספת לכך שהמקום היה מקודש, כי גניזה היא פעולה מכוונת האופיינית לספרים, לכלים או למקומות שמייחסים להם קדושה.

זאת ועוד, מעניין הדבר כי גניזת האתר בעיבל התרחשה בזמן סמוך להקמת **מרכז פולחני הישראלי שנתגלה בשילה** (מרכז שבהמשך חרב על ידי גויי הים)²⁰. עובדה זו רבת משמעות, שהרי המעבר

החומרית הינו הפשטות וחוסר המעמדות של אוכלוסיה זו. פאוסט אף הוכיח כי שונות אתנית זו ראשיתה עוד בתקופת הברזל א ולא רק בתקופת המלוכה כמו שרצו לטעון כמה חוקרים. להרחבה על כל זה ראו בספרו (פאוסט, 2006). במחקרו על החברה בתקופת הברזל 2 הבחין פאוסט כי ניתן למצוא אף מאפיינים אתניים שקיימים הן בישראל והן ביהודה כגון צורת הכתב, הימנעות מכתובה מלכותית או כתיבה המשבחת את האל, צורת הבניה והימנעות מעיטורים וכלי יבוא.

²⁰ על פי המקרא, לאחר ההתנחלות הישראלית הוקם בשילה אתר פולחני מרכזי - המשכן. המקרא מספר כי לאחר תקופה בו שכן המשכן באתר זה חרב האתר על ידי הפלישתים.

מחקר האתר - שילה מזהה כיום מכמה שיקולים גיאוגרפים היסטוריים בחירת סילון. שטח התל כ-30 דונם, והוא שוכן באמצע נחלת שבט אפרים. תל שילה נחפר בידי משלחת דנית בראשותו של קייר, וזו מצאה חומה

כנענית ובה חדרים ששמשו כמחסנים. הממצא החשוב ביותר של המשלחת היה בשנת 1929, אז נמצאו מחסנים מתקופת ההתנחלות (המאה ה-11 לפני הספירה), והחופרים העריכו שמדובר במחסנים אשר שימשו את המשכן הישראלי אשר ישב בתקופה זו באתר. במחסנים נמצאו שישה קנקני שפת צווארון מסודרים אחד אחרי השני ונשענים על הקיר. מכיוון שהם נמצאו בתוך שכבת אפר עמוק, היה ברור לחוקרים שהקנקנים השתמרו היטב בגלל שהם נלכדו בשריפה עזה שפרצה בשילה עקב הכיבוש הפלשתי.

בשנים 1981-1984 חפרה בשילה משלחת מטעם אוניברסיטת בר-אילן בראשות ישראל פינקלשטיין. באותה עת (בשנים 1981-1982) ניהל גם זאב ייבין חפירה בשלוחה הצפונית של תל שילה. מן הממצאים התברר ששילה יושבה לראשונה בתקופת הברונזה התיכונה II והיישוב היה מפורז. בהמשך, בתקופת הברונזה התיכונה, הוקף האתר בביצורים שכללו חומה מוצקה וחלקלקת עפר. בנוסף לחומות ולמבנים שהתגלו מתקופת שיא פריחתה של העיר הכנענית, נמצאו גם כמה מבנים שנראים כמחסנים ובהם עשרות קנקנים גדולים, שברים של כלים פולחניים, כלי נשק וכלי עבודה, כלי חרס בדמות פר וחרוזים. בהמשך מצא פינקלשטיין ממצא אף מתקופת הברונזה המאוחרת בצפון מזרח התל. בשטח זה, שגודלו 200 מ"ר, נתגלתה הצטברות של אפר, חומר בהיר ואבנים, עם כמות גדולה מאד של שברי כלי חרס (אשר בתוך אחדים מהם נמצאו אף עצמות בעלי חיים), צלמית של אישה, טביעת חותם על ידית ותכשיט זהב בצורת זבוב. אחדים מן הכלים נמצאו שלמים או כמעט שלמים.

לפי העולה מן החפירה, בתחילת תקופת הברזל 1 (1200 לפני הספירה) הופיעה התיישבות קבע ישראלית בשילה. מתקופה זו נמצאו משטחים ורצפות ששימשו אוהלים, ממגורות ודברים נוספים. בנוסף, התגלה גם ממצא מיוחד במינו – שבר כלי חרס ישראלי מעוטר בטביעות רוזטה שהיה אופנתי בעבר הירדן באותה תקופה, אולי מצביע על עולי רגל מעבר הירדן המזרחי שבאו למשכן בשילה. כאמור, מבנים מרשימים ביותר מתקופה זאת נחשפו במערב התל. שני מבני עמודים דו-מפלסיים הוקמו מחוץ לחומה הכנענית ההרוסה והשתמשו בנדבכים התחתונים (2.5 מ' גובה) שלה בתור כותל מזרחי. בתוך המבנים, שימשו כמחסנים נמצאו למעלה משלושים כלים שלמים ושפע של כלים שבורים, וזה מצטרף לשבעת קנקני שפת הצווארון ועוד שלושה כלי חרס אחרים שמצאו הדנים. כמו כן נמצאו במחסנים קדרה מעוטרת ב-14 ידיות, אבני שחיקה ששימשו לטחינת קמח ולבנים צרופות שנשרפו תוך כדי חורבן העיר בידי הפלשתים. עדות דרמטית לחורבן התגלתה בצפון-מערב העיר, שם מצאו החופרים ערמות חיטה מפוחמות שמגני העיר לא הספיקו להוציא מן הממגורות. בתוך מחסני המשכן התגלה סיר בישול שנשאר במקומו בבור הבישול בזמן שהעיר חרבה וערימת צימוקים מפוחמים באמצע החדר, גם אלו עדות לחורבן העיר.

מהות האתר ומיקום המשכן - פינקלשטיין, וכל החוקרים שלפניו, העריכו כי בתל היה ממוקם אתר פולחני (המשכן המקראי). הדבר עולה הן מן הממצא עצמו, מהיחס בין הממצא לבין החוסר בבתי מגורים ומשיקולים נוספים. ברם, מכמה סיבות ישנו קיים קושי ברור לאתר את מיקום המשכן עצמו. ראשית, האתר בשילה האתר בעייתי מאוד לחפירה היות ואת שטח התל מכסים מבנים מודרניים, שנית, בתקופה הביזאנטית עבר ראש התל הרס משמעותי כאשר נוקה לטובת בניה מאוחרת. מסיבה זו ומסיבות נוספות לא ניתן להגיע למסקנה ברורה אודות מיקום המשכן. פינקלשטיין העריך במחקרו כי המשכן עמד בראש התל עצמו (האיזור המכוסה בשכבות הביזנטיות). לעומת זאת, ייבין וכן יואל בן נון הציעו כי מיקום המשכן הוא דווקא בשלוחה הצפונית של תל שילה. בשלוחה זו, שהייתה מחוץ לחומה הכנענית, משתרע שטח מלאכותי חצוב שגודלו כ-30 x 150 מ', החציבה מגיעה לעומק 1.00-1.50 מ' ואין ספק שהאתר הותקן לצורך מקום ציבורי. עוד בשנת 1873 הציע ווילסון, קצין וארכיאולוג בריטי, לזהות את המקום כמתחם חצר המשכן, היות ומידות החצר מפורטות בהנחיות בניית המשכן מן המקרא. בנוסף, בשכבה הקדומה יותר נחשפו כמה שרידי קירות ו-17 מונוליתים גדולים שהיו אולי בסיסי עמודים. ייבין העריך שברוח שבין המונוליתים בשורות הקצרות הייתה כניסה למתחם מקודש. פינקלשטיין חלק בתקיפות על הצעת מיקום זו.

תיארוך האתר הפולחני - להערכתו של פינקלשטיין, היה קיים בתל אתר פולחני בסוף תקופת הברונזה התיכונה (שנחרב) ואולי אף בתקופת הברונזה המאוחרת (שננטש גם הוא). ברם, בעוד שקיומו של האתר הפולחני בתקופת הברזל (ואולי אף בברונזה תיכונה) עולה באופן ברור מן הממצא, קיומו של אתר פולחני בברונזה מאוחרת כלל איננו ברור. על אף שאין סיבה לשלול את הדבר, נראה כי הממצא הנוכחי בכל זאת איננו מאפשר להגיע בשלב זה למסקנה שכזו. הערכתו של החופר אודות קדמות האתר הפולחני מבוססת בעיקר על המספר המועט של הכדים עם אפר ועצמות שאיתר בשולי התל (אתר D) ולהערכתו נשפכו לשם בתקופה

מעיבל לשילה ועצם קיומו של אתר פולחני שחרב על ידי הפלישתים במיקום זה תואמת להפליא את התהליך המתואר בסיפור המקראי.

יש לציין אף כי עשרים פיסות של סיד גס (שטרם נחקרו בצורה מעמיקה) נמצאו בבור חפירה בסמוך למזבח בעיבל, דבר אשר תואם גם הוא בצורה מלאה את ציווי תורה לסוד את האבנים בסיד ועליהן לכתוב את התורה במעמד הברית (דברים כז, ד).

בעיבל אף נמצאה קוביית גורל (בהתאם לכתוב בספר יהושע שהפילו גורלות במקום הארון), ומקטר מנחה מאבן בזלת, בדומה למקבילה שלו שנמצאה במדבר סיני, באתר סרביט אל חדאם המזוהה לדעת אחדים עם הר סיני.

בהמשך לכך, בעיבל לא נמצאו צלמיות, עצמות חזירים או מאפיין אחר של אתרי הפולחן הכנעניים. גם צורת המזבח החיצוני כמרובע איננה מתאימה לאתר פולחן כנעני. כל אלה יוצרים התאמה כמעט מוחלטת לתורת ישראל על הקרבנות הכלולים בה, ולתיאורי המזבח בתורה (שמות כז), אצל גדעון (שופטים ו כ-כח), ביחזקאל (מג) ובמקורות חז"ל. נוסף על אלה, נמצאו בתוך מילוי המזבח שתי חרפושיות מצריות שמרמזות על קשר עם מצרים, ותואמות את ימי רעמסס השני, בערך מהמחצית השנייה של המאה ה-13 לפנה"ס. כפי שציינו, היו שניסו לטעון כי פירושו של זרטל לאתר שגוי וכי מדובר במגדל שמירה (בנוי בצורת מזבח ומלא בכלי פולחן?!), או הצעות אחרות. אולם זרטל הפריך עוד בימיו את כלל התיאוריות וטיעוני הנגד שהועלו כנגד הממצא (זרטל, 1986; זרטל 2001 א). בכל זאת, לאחר פולמוס ארוך שנים, ניתן להגיד כי כיום התקבלה על מרבית מן החוקרים (הוקינס, 2012) הטענה כי המבנה הוא לכל הפחות מבנה פולחני מסוג כלשהו (מבלי שתהיה הסכמה על קשריו לסיפור המקראי).

לפינו אם כן תיארוך ברור של ההתנחלות הישראלית בארץ כנען, שמקורו בחפירה, מתוך הניתוח הקרמי והארכיטקטוני, ובהתאמה לפרשיות מספר דברים ומספר יהושע.

יתרה מזאת, המגמה מעניינת - נראה כי בהר עיבל התקיים במשך תקופה קצרה מרכז פולחני ובו המזבח. בדורות הבאים עבר המרכז הפולחני לשילה, ואחר כך לירושלים. תהליך זה התרחש בשני

מאוחרת. ממצאים אלו, בשילוב אי מציאת יישוב בן הזמן באתר, מרמזים לכאורה על אתר פולחני. ברם, הסקת קיומו של אתר פולחני ממצא זה מפוקפקת ביותר. רוב התל איננו ניתן למחקר, ואין דרך להסיק את קיומו או אי קיומו של יישוב באותה התקופה. זאת ועוד, גם הכלים ותכולתם יכולים להיות תוצאות ניקוי ראש התל (בו אולי היתה אף הקרבה ביתית ספורדית - כאתרים אחרים) ולא בהכרח תוצאה של גניזה מכוונת של אתר פולחני. בנוסף, האתר הברזלי נבנה על גבי רבדים של האתר הקדום ולא הרחיב את שרידו. מייטליס, במאמרו המפורסם בעל אתר (מייטליס, תש"ס) הצביע אף על בעיה של עירוב שכבות באתר, אותה ניסה לרתום לשיטתו הכללית אודות הקדמת תקופת הברזל. אולם, נדמה כי תהליכי הניקוי שעבר ראש התל בתקופת הברזל הם הסבר אלטרנטיבי סביר גם הוא לממצא הנ"ל. כך או אחרת, תולדות האתר הולמים בצורה ברורה את קיומו של שילה כאתר פולחני מרכזי של שבטי ישראל בתקופת הברזל אשר נחרב בהמשך על ידי גויי הים. על כל העניין ראו עוד אצל פינקלשטיין (פינקלשטיין, תשנ"ו; פינקלשטיין, 1986).

שליבים: תחילה כוסה האתר בעיבל ונגנז, ואחר כך קם המרכז בירושלים במאה העשירית לפנה"ס. תמונה זו הולמת באופן מדויק למדי את התיאור המקראי.

3. הגלגל

בהמשך לגילוי המזבח בעיבל, הבחין זרטל כי המזבח בנוי בתוך חלקה מגודרת בעלת שתי חומות אבנים נמוכות שמרכיבות צורה של סנדל, מעין כף רגל ענקית. בהמשך חשף זרטל עוד סנדלים כאלו במספר מקומות בבקעת הירדן, כולם מתקופת ההתנחלות. בחלקם נמצאו במות הקרבה, המלמדות על אתרי פולחן והתכנסות של האוכלוסייה הקדומה, וכן עצמות בעלי חיים, גם כן בהתאמה לדיני התורה, וללא חזירים או צלמיות פולחן. לדעת זרטל סנדלים אלו אינם אלא הגלגלים, המתוארים בתנ"ך כמוקדי התכנסות למטרות צבאיות או פולחניות. זרטל אף טען כי צורת מבנה זה מרמזת על בואה של האוכלוסייה ממצרים (זרטל, 2008).

4. תרבות אוריינית

שני סוגי כתב עיקריים היו נפוצים במזרח התיכון: כתב היתדות באזורי הפרת והחידקל, והכתב ההירוגליפי התמונתי במצרים. כתב היתדות כלל מאות רבות של סימנים, והוא נקרא כך מפני שסימניו היו בצורת משולשים וקוים. במחקרים שנעשו במכרות שבחצי האי סיני, וכן במקום במצרים הקרוי ואדי אל-חול, נמצאו כתובות החרותות בכתב ההירוגליפי אך גם בכתב אחר המכונה הכתב הפרוטו-כנעני. על פי דעתה של האגיפטולוגית אורלי גולדווסר, היו במכרות עובדים שמיים שאינם מצרים, אשר לא יכלו לכתוב בכתב המצרי המסובך ומשום כך פישטו אותו לכ-22 סימנים. במחקר הארכאולוגי ביישובים הכנעניים בארץ לא נמצאו טקסטים בכתב שהתפתח לכתב העברי הקדום, פרט לכמה אותיות בודדות. באתרים הכנעניים המשיכו להשתמש בכתב היתדות האכדי בן מאות הסימנים שהיה מקובל במזרח התיכון, אשר שימש שכבה קטנה ביותר של יודעי ספר. עדות לכך שהכתב האלפביתי לא השתרש בקרב הכנענים נמצאה באפק שליד ראש העין. בחפירות הארכאולוגיות במקום התגלו שני שברי מילונים. אחד מהם תלת-לשוני – שומרית, אכדית, וכנענית, והשני דו-לשוני – כנענית ואכדית. מתברר מהממצאים שגם המילים בכנענית עתיקה נכתבו בכתב היתדות. ואומנם, שלא כמו ביישובי הכנענים במישור ובשפלה, ביישובי ההר הקטנים נמצאו עדויות רבות לכתיבה בכתב האלפביתי בן 22 האותיות. העדויות נמצאו אפילו ביישובים קטנים ושוליים ולא במרכזי תרבות ודת. באתר ההתנחלות המכונה עזבת צרטה, למשל, נמצא חרס ובו תרגיל כתיבה של אלף-בית עברי, זאת בשעה שביישוב הכנעני אפק, הסמוך לאתר עזבת צרטה, נמצא שימוש בכתב יתדות (כוכבי, תשל"ז).

ממצא זה משמעותי בשני הקשרים. בזמן שבפזורה הכנענית נהוג היה כתב היתדות, באתרי ההתנחלות נהוג היה כתב שונה - כתב זה, שהומצא במצרים, עתיד היה להופיע ככתב המרכזי של

ממלכת ישראל ויהודה. זאת ועוד, הימצאותו של כתב באזורים כה שוליים עולה בקנה אחד עם עדות המקרא על ידיעת הכתיבה בישראל באותה התקופה: "וַיִּלְכֹּד נַעַר מֵאֲנָשֵׁי סֹכּוֹת וַיִּשְׁאַלְהוּ וַיִּכְתֹּב אֵלָיו אֶת שְׂרֵי סֹכּוֹת וְאֶת זְקֵנֶיהָ שְׁבַעִים וְשִׁבְעָה אִישׁ" (שופטים ח, יד). לפנינו שני עדים מן הפריפריה, אחד מקראי והאחר ארכאולוגי, שעל פיהם ידיעת הכתיבה נפוצה הייתה בקרב בני ישראל גם בהמון העם בניגוד לכל עמי הקדם, בהתאמה לכתוב בספר דברים: "וְשִׁנְנֶתֶם לְבַבְיֶיךָ וּדְבַרְתֶּם בָּם [...] וְקִשְׁרֶתֶם לְאוֹת עַל-יָדְךָ [...] וְכִתְבֶתֶם עַל-מְזוּזוֹת בַּיִתְךָ וּבְשַׁעְרֶיךָ" (ו, ו-ז-ט).

5. חצור

חשיבות מיוחדת נודעת לחפירות בתל חצור, העיר הכנענית האדירה שחרבה בדיוק בזמן כניסתם המשוערת של עם ישראל. באתר נערכה חפירה בראשותו של פרופ' אמנון בן תור מהאוניברסיטה העברית (קדמה לו חפירתו של יגאל ידיון). מסקנותיו העיקריות של בן תור היו:

א. חצור, ערב חורבנה, היתה המרכז הכנעני הראשי בארץ ישראל באופן תואם לתיאור המקראי. מהמחקרים עולה כי חצור הגדולה מתקופת הברונזה התיכונה והמאוחרת, עמדה בקשרי מכתבים עם מארי, ומאוחר יותר גם עם מצרים, היתה "לְפָנִים... רֹאשׁ כָּל הַמְּמַלְכוֹת הָאֵלֶּה" (יהושע יא, י) כפי ההגדרה המקראית. זיהוי חצור בספר יהושע כעיר המלוכה המרכזית בארץ ישראל הינה מופלאה, שהרי בתקופות מאוחרות ירד כוח העיר וסופר מאוחר לא יכול לדעת זאת²¹.

ב. בחצור קמה עיר ישראלית במאה העשירית לפני הספירה. התברר גם כי בכל מקום שבו העמיקו החפירות עד השכבה האחרונה של תקופת הברונזה המאוחרת, חרבה חצור הכנענית **בשריפה אדירה**, כפי שמעידות מפולות ושכבות אפר עבה. תמונת חורבן זו משתלבת היטב בתיאור סופה של חצור המובא בספר יהושע (יא י-ג)²².

ג. א' בן תור כותב (בן תור, 2001):

במהלך החפירות המחודשות גילתה משלחתנו כמה שברי פסלים, רובם מתקופת הברונזה המאוחרת [...] כל אלה נתגלו בשכבת החורבן של הארמון [...] פסלים אלה הושחתו במכוון בעת העתיקה, ובמיוחד ניכרת ההשחתה בראשיהם של הפסלים ובידיהם [...] בין הפסלים שהושחתו כנראה בעת כיבושה של העיר יש גם פסלים כנעניים וגם פסלים מצריים. עובדה זו

²¹ הטענה כאילו סופר מאוחר יכול היה לדעת זאת על ידי כך שראה את שרידי האתר הקדום איננה תקפה. ראשית, חצור המאוחרת היתה מיושבת על ידי הישראלים אשר ככלל בנו על גבי העיר הישנה. שנית, חצור איננה האתר הגדול ביותר בארץ ישראל, שהרי חירבת א-תל הינו תל גדול הרבה יותר. משום כך לא סביר שדווקא חצור תקבל את הכינוי "ראש כל הממלכות האלה". ושלישית, המחבר אף מיקם את החורבן בתאריך המדויק בו התרחש. משום כך, כל הצעה, מלבד שימור מסורת אותנטית, איננה תקפה כלל.

²² למרות ניסיונות שונים לתארך את חורבן העיר לשנת 1250 לערך, מחפץ פולחני שנתגלה לאחרונה בעיר ותוארך לשנת 1225 לערך, העריך חופר כי זו נחרבה בסביבות 1200-1220 לפנה"ס - תיארוך התואם ליציאה בימי רעמסס השני ואולי אף כ-40 שנה לאחר מות בכורו.

מרמזת, כפי הנראה, כי אין לייחס את מעשה הכיבוש לכנענים או למצרים [...] דומה אפוא, שרק שבטי ישראל המתנחלים יכלו להיות אחראיים לכיבושה של חצור ולחורבנה.

יש להוסיף, כי מסקנה זו איננה רק ארכאולוגית-היסטורית, אלא יש לה גם משמעות תרבותית-רוחנית ברורה. מחריבי חצור השחיתו באופן מכאון פסלים מצריים וכנעניים, ולכן יש לפנינו עדות ארכאולוגית מרשימה לקדמות הופעתה של תורת ישראל, שעיקר העיקרים בה מאז עשרת הדיברות היה המלחמה חסרת הפשרות נגד הפסלים ועבודת אלילים, ובפרט במלחמה נגד עמי כנען ותועבותיהם (שמות כ, ב-ו; כג, כ-לג; לד, יא-יז; במדבר לג, נ-נו; דברים ד, טו-לב). יתר על כן, העדות המקראית מספר שופטים ומתקופת המלוכה מראה שבני ישראל לא פעלו כך בדורות הבאים, ולכן השחתה שכזו מתאימה רק לשלב הראשון של הכניסה לארץ כנען.

ד. מהחפירה עולה כי אין גורם אחר שסביר שגרם להרס המהיר של עיר כזו גדולה באותה תקופה מלבד ישראל - שהם גם המעידים שעשו את זה. באתר לא נמצאו חרסים פלשתיים, וחורבן על ידי הכנענים בצורה כלשהי איננו סביר מטעמים רבים.²³

6. אסטלת ישראל

הקטע המפורסם והקדום ביותר שנזכר בו השם "ישראל", בסימול ברור כעם, נמצא באסטילה פרעונית – בכתובת המלך מרנפתח (בנו של רעמסס הגדול), שמלך בין השנים 1203-1213 לפנה"ס - ראשית תקופת ההתנחלות.

הכתובת מלמדת, לדעת רוב החוקרים, כי בימיו של מרנפתח התקיימה בכנען ישות בשם "ישראל", אולם לא כישות מדינית אלא כשבט או כקבוצה אתנית. מהכתובת נראה בבירור כי העם המכונה "ישראל" לא היה מזוהה עם חבל ארץ מסוים בעת כתיבת האסטלה.

²³ חוקרים מסוימים לא היו מוכנים לקבל את יחוס חורבן חצור לישראליים, והציעו כי העיר נחרבה על ידי פלשתים או כנענים. יש שהגדילו ואף הציעו באופן מופרך למדי, על בסיס היעדר השריפה בבתי פשוטי העיר, שזו נחרבה במרד אזרחי (צוקרמן, 2007). נציין כי הממצא סותר לחלוטין הצעות אלו. האתר איננו מכיל חומר פלישתי (צלמיות וכו') ואף מכיל כאמור הרס של אתרי פולחן כנענים. הרס מכוון זה של חפצי פולחן כנעני אף סותר כל הצעה אפולוגטית לפיה החורבן נבע ממרד אזרחי, שהרי מרד שכזה לא אמור לגרום להשחתת פסלי אלוהויות מקומיות. זאת ועוד, אנו יודעים כיום כי בימי קדם לא היו מצויות מרידות פנימיות (ככל הנראה מפאת סיבות תיאולוגיות והתפיסה כי השליט יצג את האל). בנוסף, אף מן מהממצא אנו למדים כי הסבר זה לא יתכן כלל, שהרי לאחר חורבנה של חצור נשארה העיר בחורבנה ועל גביה התישבה אוכלוסיה נודית, מאפיין המוכר מיישובי ההתנחלות דווקא. ואולם, אילו העיר היתה נחרבת במרד, סביר היה שהמנצחים היו מתיישבים בבתי הקדומים של העיר (שרבים מהם שרדו), ולא משנים או תרבותם או נושאים אותה לטובת חיי נודות. בן תור הגדיר זאת יפה כשאמר: "לא מעטים הם החוקרים, ארכאולוגים והיסטוריונים כאחד, המייחסים את חורבנה של חצור, למצרים, לגויי הים או לעיר כנענית יריבה, כולם יכשרים זולת היחידים שלהם יוחס מעשה החורבן במפורש" (בן תור, 2001). מעניין לראות כי מהתרבות החומרית שבעיר ניתן ללמוד על היחלשותה של העיר הכנענית בזמן שקדם לחורבנה. דבר זה מתאים לתמונת הארץ הצפויה המצטיירת מן התיאור המקראי, וככל הנראה סייע לכיבושה. בעניין זה ראה דברינו בהמשך.

זאת ועוד, ישנם חוקרים שהציעו כי השם "ישראל" שבכתובת מרנפתח היה הגורם העיקרי למסע שלו לכנען, שנועד להתמודד עם סכנת השתלטותם של "ישראל" הללו על חלקים נרחבים של הארץ באזור ההר. ואכן, שילובן של כל העובדות הללו לעיל - של החרבת חצור, ושל קרב גבעון - מאפשר לנו להתוות מתאר כרונולוגי כללי, לפיו שניים מהקרבנות המכריעים בין הישראלים לערים הכנעניות, כיבוש חצור ומלחמת גבעון, אירעו עד לשנת 1207 לפנה"ס, ואלו הפכו אותם לכוח עולה התובע בעלות על חלקים נרחבים במרכז ארץ כנען. לא מן הנמנע כי המסע המצרי התרחש, בימי השופטים לאחר ניצחונות ישראליים מכריעים אלו, שערערו את האחיזה המצרית החלשה ממילא בארץ. בכל זאת, אין הדברים מוכרחים.

7. תהליכים כללים ושינויים אקלימיים נרחבים

במחקר הקלאסי של ארץ ישראל מיוחס היה חורבנה של הארץ לתהליכים מקומיים בלעדיים, כגון מסעות כיבוש או מהפכות חברתיות. המחקר המודרני מצביע על כך שהתהליך אותו עברה ארץ ישראל היה חלק מתהליך שינוי נרחב ואיטי שעבר כל המזרח הקדום. התהליך כלל את שקיעתן של ערי המדינה ושל האימפריות הגדולות, ובחלק מהמקומות אף תהליך גיבוש של אוכלוסיות, כגון תחילת מעבר נוודי אדום (ממלכת אדום מן התורה) להתיישבות קבע. נדמה כי לאחרונה החלה ההבנה במחקר כי הדבר נבע בראש ובראשונה משינויים אקלימיים רחבים שעבר האזור (לנגוט, פינקלשטיין וליט, 2013). תהליכים אלו הובילו בסופו של דבר למצוקה כלכלית ותופעות נוספות. במקביל, הוביל תהליך זה אף להגירתם של גויי הים, וכתוצאה מכך להיחלשות המעצמות, זאת במקביל להיחלשות הכללית שעברה האוכלוסייה הכנענית ואוכלוסיות אחרות בכל רחבי המזרח הקדום. נדמה כי על רקע תהליך זה קל הרבה יותר להבין את תהליך ההתנחלות הישראלית, שמצאה את הארץ בראשיתה של תקופת חולשה. אף היחלשותה של מצרים בעקבות פלישת גויי הים, יכלה לעמוד לבני ישראל כעזר לחדירתם לארץ. ובאמת, אנו רואים מהכתוב ביהושע ומהממצא הארכיאולוגי כי עיקר ישיבתם של בני ישראל היה באזורי ההר, בהם לא היתה השפעה מצרית של ממש, ורק בהמשך, לאחר היחלשותה של מצרים (עיינו לעיל) פלשו הישראלים גם לאזורים שהיו בעבר בחזקתה של מצרים. המבט על התנחלות ישראל כחלק מתהליך רחב הרבה יותר שעבר על האזור, יכול להסביר היטב את הצלחת ישראל בתהליך ההתנחלות. מעניין הדבר, כי אף יש קשר בין המקומות בהם ישבו ישראל לאזור היישובי שננטש בסוף תקופת הברונזה התיכונה, דבר המלמד על הפוטנציאל היישובי אשר קיים היה במקומות אלו למרות התנאים ששררו באזור. באופן דומה, יש להעריך כי לפחות חלק מן התרבות החומרית של אותם המתיישבים נובעת מסיבות רגיונליות הן בהר, והן בעבר הירדן (פינקלשטיין, 2001).

אם כי הדבר מפתיע למדי, נדמה כי ניתן אף למצוא סימוכין לתהליך הדרגתי זה, אשר נבע משינויי טבע, כבר במקרא. בשמות (כג, כז-כט) כתבה התורה: "את אימתי אשלח לפניך והמתתי את כל העם אשר תבא בהם ונתתי את כל איביך אליך ערף. ושלחתי את הצרעה לפניך וגרשה את החוי את הכנעני ואת החתי מלפניך. לא אגרשנו מפניך בשנה אחת פן תהיה הארץ שממה ורבה עליך חית

השדה. מעט מעט אגרשנו מפניך עד אשר תפרה ונחלת את הארץ לא ושתי את גבלך מים סוף ועד ים פלשתים ומדבר עד הנהר כי אתן בידכם את ישרי הארץ וגרשתמו מפניך". באופן מעניין, נראה כי התורה מציינת כי עיקרו של תהליך גירושם של הכנענים יהיה תהליך הדרגתי (!). התורה מייחסת אותו ל"צרעה", כלומר להשפעתם של אירועים טבעיים אשר יובילו לתהליך עזיבה והיחלשות הדרגתי של הארץ, ובסופו של דבר אף להיעלמותה של האוכלוסייה המקומית ולדחיקת רגלן של המעצמות הגדולות (במאמר מוסגר - כיום ידוע כי בצורות מובילות למכת צרעות²⁴ ויתכן כי המקרא משמר זיכרון זה). נדמה כי ניתן אולי להעלות טיעון מרחיק לכת אף יותר. הנביא עמוס (ט, ז) מתאר בספרו כך: "הלוא כבני כשיים אתם לי בני ישראל נאם ה' הלוא את ישראל העליתי מארץ מצרים ופלשתיים מכפתור וארם מקיר". הנביא מרמז שתהליך יישובם של בני ישראל איננו עומד בחלל ריק, אלא הוא חלק מתהליך כללי של התיישבות שהתרחשה במזרח הקדום באותו הזמן (שהרי כניסת ישראל היא גם זמן הופעת הפלישתים). הדבר תואם היטב לתופעה עליה עמדנו, יישובו של עם ישראל איננו עומד בחלל ריק; הוא מתרחש על רקע שינויי אקלים אשר גרמו לתהפוכה כללית בכל רחבי המזרח הקדום, והובילו לדחיקת רגלי האימפריות והופעת התיישבות רחבה בכל האזור, אשר התאפשרה בעקבות היחלשות המעצמות וערי המדינה. אם כן, גם תמונה אקלימית זו מסייעת מאוד לחזק את התמונה המקראית, בהצגתה של אפשרות ריאלית של תהליך ישוב ישראלי כחלק מתהליך ההיחלשות הכללי במזרח הקדום, תהליך שייתכן ואף רמוז במקורות עצמם.

8. מנהגי אכילה של המתנחלים

אחת התופעות המרתקות ביותר ביישובים הישראליים הינה סוגיית תרבות האכילה של אותם המתיישבים. מראשית ימי המחקר הארכיאולוגי הבחינו חוקרים בשינוי דרמטי בין שכבות ישוב אשר נחשדו כישראליות, לשכבות פלישתיות (או כנעניות) מקבילות. מתברר כי ביישובי ההר לא נהגו התושבים לאכול חזירים, בעוד שברוב היישובים המקבילים נמצאו שכבות חזיר משמעותיות ונדמה כי אצל חלקם היה זה אף אחד המזונות המרכזיים בתרבותם (זן מיוחד של חזיר אף יובא על ידי הפלישתים לארץ). יש שניסו להסביר את התופעה בדרכים שונות, כגון מיקום האתרים או אקלים אז הסברים אלו אינם מסבירים מאומה. בתקופות קדומות נמצאו עצמות חזיר הן בהר והן במישור, הן בערים והן ביישובים קטנים ומשום כך כל הסבר אקלימי איננו תקף. יותר מכך התופעה קיימת אף בתקופות מאוחרות יותר ובמקומות בהם ניתן למצוא שני אתרים סמוכים - ישראלי ושראלי ובעד שבאחד עצמות החזיר יהיו נדירות אצל האחר ניתן יהיה למצוא אותם בשיעור גבוהה יותר.

²⁴ ראה לדוגמה פה:

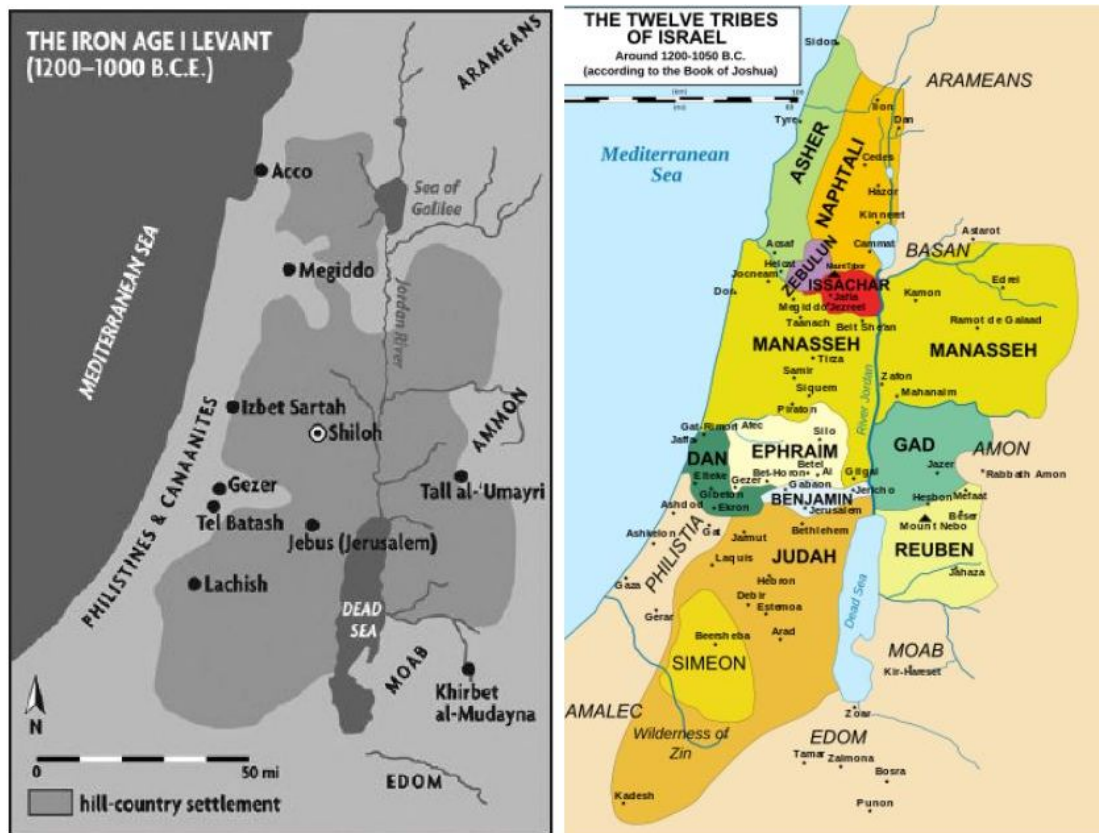
<https://i.stuff.co.nz/environment/wasp-wipeout/88504903/scientists-discover-link-between-climate-change-and-invasive-wasp-numbers>

ובכל זאת נדמה כי כוונת המקרא הוא לציין פגעי טבע ולא צרעות ממש. והדבר מתחזק מכך שהתורה מברכת את העם שימלאו ימיו ולא יפטר בטרם עת. יש להציע שהעובדה שמילוי הימים (כלומר - חיים כפי המקובל בעת העתיקה) נזקק לברכה מרמזת שבארץ ישראל התושבים לא האריכו ימים. זיכרון כעין זה נשתמר אף במדרש (סוטה ל"ה) שבכל מקום שהלכו בו במרגלים ראו את העמים מקברים את מתייהם ואולי משום כך תיארו את המקום (אם כי בוודאי בגזמא) 'כ'ארץ אוכלת יושביה'.

למרות כי ברור כי היו גם ישראלים שהפרו את כלל החזיר (כדוגמת עזבת צרטה), והיו ישובים כנעניים בהם נמצאו פחות עצמות חזיר (כך לדוגמה האתר הכנעני בשילה), אין כל ספק כי מהממצא עולה כי קיים שוני דרמטי בין האוכלוסיות אשר מרמז על תופעה של טאבו אשר בולטת אף יותר בתקופות מאוחרות (פאוסט, 2006). כך או אחרת לא ניתן להתעלם מן העובדה כי הדבר מתאים באופן מפליא לעדות המקראית על טאבו עתיק על אכילת חזיר בקרב הישראלים.

9. מפת היישוב

ראיה נוספת לאמינות הסיפור המקראי עולה ממצבת מישע. על פי הסיפור המקראי מתיישב שבט גד באזור מואב בעבר הירדן. מישע מלך מואב במצבתו המפורסמת אומר: "איש גד ישב בארץ עטרות מעולם". ראיה זו דרמטית מכמה פנים: ראשית, המצבה מוכיחה שהמקרא משמר מסורת אותנטית אודות מפת היישוב הישראלי כאשר הוא ממקם באופן ספציפי את שבט גד באזור מואב. מופרך לחשוב שסופר מאוחר, מאות שנים לאחר זמן ההתנחלות, היה מדייק כך, אלא אם נטען שהוא משמר מסורת אותנטית. זאת ועוד, הדבר הולם היטב אף את תמונת היישוב הישראלי כפי שהיא עולה מן הממצא הארכיאולוגי. נדמה כי אם נבחן היטב את מפת אתרי ההתנחלות שנתגלו בממצא, נגלה התאמה מפליאה בין מקומות היישוב שנמצאו לאזורי היישוב כפי שאלו מתוארים בסיפור המקראי.

מימין - מפת ההתנחלות המשוערת לפי המקרא. משמאל - מפת אתרי ההתנחלות שהתגלו (הוקינס, 2013).

הדמיון בין המפות ברור (ראו לדוגמה את הדמיון המדויק בנחלת שלושת השבטים בעבר הירדן, את הדמיון בהתפשטות לכיוון דרום-מערב של שבט יהודה, את קיומו של ישוב בגליל ובהר המרכזי). אין כל ספק כי הסיכוי שמחבר מאוחר יכול היה לדעת את מפת הישוב בצורה כה משמעותית הוא אפסי, ומשום כך, למרות שאין לראות בדבר הוכחה חד משמעית הוא בהחלט מחזק מאוד את אמינות התיאור המקראי.

ויותר מכך, מישע מתאר את שבט גד כיושב בעטרות מעולם. אומנם, המונח "עולם" במזרח הקדום פירושו הוא "הרבה זמן" ולא "מאז ומתמיד" כפי שהוא בלשון זמננו, אך נדמה כי תיאור קדמותו של שבט גד באזור מחזק את התיאור המקראי (אותו הדגמנו במאמרנו בנושא יציאת מצרים) אודות שבטים ישראלים קדומים שישבו בארץ ובעבר הירדן טרם תקופת ההתנחלות. בהזדמנות זו ראוי לציין כי אזכורו של גד איננו עומד בחלל ריק, אלא מצטרף לכמה גורמים נוספים המזכירים את שמות שבטי ישראל בתקופות קדומות יותר (מייטליס, תשע"ה), אשר לא ניתן לשלול כי לפחות בחלקם מתייחסים גם הם לאוכלוסיות הישראליות אשר ישבו בארץ בתקופת השעבוד. כך או אחרת, אין כל ספק כי מפת הממצא ומצבת מישע מחזקים גם הם את הסיפור המקראי.

בכל זאת, מן הראוי לעמוד על תיאור ההתנחלות בספר יהושע. כידוע, הכתוב מתאר בסוף הספר את חלוקת הערים לשבטי ישראל. ואולם, חשוב שלא לטעות בתיאור זה - חלוקת הערים איננה מייצגת כלל את המקומות בהם ישבו השבטים, אלא את הנחלות שהוגרלו בחלקם. חוק התורה מצווה כי בני ישראל יחלקו את הארץ בגורל לאחר כניסתם של שבטי ישראל לארץ. ואולם, ברור כי מהותה של חלוקה זו היא קבלת והכרת הטאבו על השטח מטעם העם. ברם, אין הדבר אומר בהכרח כי טאבו זה מומש עוד בימי יהושע. נדמה כי שטח זה הוא אך ורק השטח סומן על ידי העם כשייך באופן תיאורטי לנחלתו העתידית של שבט פלוני ולא של שבט אחר.²⁵ יש להעריך שהדבר נעשה על מנת למנוע

²⁵ היו כמה חוקרים שרצו לטעון שברור הדבר מההקשר הספרותי שמפת הישוב בסופו של ספר יהושע משקפת את ימי יאשיהו. אולם, כמו שראינו טיעון זה מבוסס על אי הבנה של תיאור המקרא את נחלות השבטים וקשרים ספרותיים (עליהם עמדנו בהערותנו בחלק ד) שאינם עומדים בפני הביקורת. בנוסף, למרות שנאמן ניסה לטעון כי המפה הישובית בסופו של הספר מתאימה לתמונה הארכיאולוגית בתקופה זו, נדמה כי טיעון זה גם הוא איננו עומד בפני הביקורת. ראשית, הטיעון על התאמה הינו חסר יסוד, התאמה זו קיימת רק בחלק מסויים מן השטח (בעיקר יהודה ובנימין) ולא בכלו. ומשום כך כל טענה על התאמה שגויה מן היסוד. שנית, טיעון זה מבוסס שוב על ההנחה כי הממצא שנתגלה עד כה משקף בצורה מדויקת את המציאות הקדומה, ואיננו לוקח בחשבון כלל שלא כל הממצא משתמר. ושלישית, נאמן איננו לוקח בחשבון כי חלק מן הדמיון נובע מסיבה מכוונת. כפי שכבר עמדנו, מלכים בעת העתיקה ניסו פעמים רבות לדמות עצמם ולחקות מלכים דגולים קדומים. לא מן הנמנע כי יאשיהו ניסה באופן מכוון לחקות ולשחזר את ימיו של יהושע ולקיים את צוואתו. אפשרות זו מתחזקת מהאופן הדומה בו המקרא מתאר את דמותו של מלך זה. אין לנאמן שום דרך להוכיח כי הדמיון נובע מפברוק היסטורי של ספר יהושע במאה ה-7, ולא מן נסיונו של יאשיהו להידמות במעשיו ליהושע. הסברו של נאמן לתופעה מתבסס אך ורק על ההנחה האפריורית (שאין לה שום הוכחה) שספר יהושע הינו ספר מאוחר, אך הנחות מבוקש חסרות יסוד אינן יכולות להוות הוכחה למאומה. זאת ועוד, עובדה היא שהדמיון במפה היישובית איננו מלא, ומידת הדיוק ההיסטורי המפליאה של הספר שומטת את הקרקע לחלוטין מתחת ראייה זו כליל. זאת ועוד, רבים מתיאורי ההתנחלות בספר יהושע **הולמים היטב** את המציאות ערב תקופת הברזל. לדוגמה, המאורע המאוחר בכל סיפורי ההתנחלות הוא נדידת בני דן צפונה, אך בפרקי החלוקה עדין מתוארת נחלת דן בדרום. בנוסף, פרקי הכיבוש פוסחים כליל על הר אפרים. בין העי לבין גבולם של מלכי הצפון יש חלל ריק בפרשת הכיבוש ואותו חלל מצוי גם בפרשת החלוקה. בנחלת אפרים ומנשה לא נמנו כמעט מקומות ישוב. למעלה מ-150 מקומות מונים הכתובים מדרום לאפרים, וכ-70 בצפון הארץ, ואילו בכל השטח הגדול של הר

מלחמת אחים על שטח בין שבטי ישראל ומפאת הציוי אודות החזרת האדמות השבטית ביובל. נדמה כי עובדה זו היא כנראה גם הסיבה לפער בין הממצא החומרי שנתגלה ביישובי מישור החוף לתיאור המקראי של נחלות השבטים (שהרי אזור החוף היה מיושב על ידי הכנענים בצפיפות, ולכן יושב על ידי הישראלים רק בתקופת המלוכה²⁶). בכל זאת, בהחלט ניתן ללמוד מנחלות השבטים שבמקרא על אזורי הישוב הישראלי, וברור שהדמיון בין אזורים אלו לממצא שהתגלה בסקרים איננו יכול להיות מקרי.

באותו ההקשר, ראוי לציין כי קויפמן, בספרו הקטן על ההתנחלות, עמד על כך כי מתמונתו ההיסטורית של תהליך ההתנחלות ניתן ללמוד רבות אודות גיבושו של העם המתיישב בה. קויפמן טען, ובצדק רב, כי העובדה שלא מצאנו מסורות על מלחמות טריטוריה בין שבטי ישראל השונים מלמדת כי בלתי סביר לחלוטין כי מוצאם של המתיישבים הינו בשבטים לא מגובשים מעבר הירדן. משבטים המהווים יחידות מפורדות היינו מצפים למלחמות שטח וטריטוריה, ולא להתיישבות שקטה ופסטורלית יחסית (קויפמן, 1955). נדמה כי טיעון זה מקשה אף על הסברה כי מקור המתיישבים בערי מדינה כנעניות שניהלו ביניהן מלחמות טריטוריה דומות (כעולה למשל מאגרות אל עמארנה).

10. מנהגי דת ופולחן

נראה כי אחת הראיות המשמעותיות אותה יש לצרף כשיקול נוסף מגיעה מן העובדה המפליאה, כי ביישובי ההתנחלות גם לא נמצאו כלל פסלי צלמיות בדמות אדם - יהיו אלו פסלי אלילים כנעניים או פלישתיים, ואף פסלי אלוהויות מסוגים אחרים²⁷. הדבר מלמד על דת מיוחדת בה החזיקו אותם המתנחלים, ומצטרף לאתר בעיבל ולאתרי כף הרגל.

שיקול נוסף קשור למנהגי הקבורה של הישראלים. בימי קדם הקבורה היתה חלק מן העולם הדתי. בעוד שהכנענים נקבעו במערות קבורה, הישראלים הקדומים שינו לחלוטין תרבות זו ונראה שנקברו בקברי שוחה פשוטים. שינוי זה איננו רק ראיה לשינוי בתרבות החומרית, אלא אף מרמז על תפיסה דתית שונה מזו של הכנענים ועל רקע נוודי ממנו הגיעה האוכלוסיה.

אפרים נזכרו בספר פחות מ-10 מקומות. הדבר מתאים היטב לתמונה הישובית המתוארת באגרות אל עמרנא ובתעודות המצריות מאותה התקופה בה נמנים ישובים בדרום ובצפון ואילו במרכז חלל ריק ("יבין, תשי"ח).²⁶ המקרא מציין כסיבה לכך את עוצמתן של ערי החוף, וסביר להניח שהדבר נובע גם מההשפעה המצרית באזורים אלו. בהקשר זה יש לציין כי על אף שהברזל היה קיים כבר בתקופה זו, מרכבות הברזל המתוארות בספר מתייחסות ככל הנראה למרכבות מתכת חזקות ולא למונח ברזל כפי שאנו מבינים אותו כיום (קיטשיין, 2003).

²⁷ הממצא הבודד שפרסם עמיחי מזר (מזר, 1983), לא זו בלבד שהוא אנומליה (אתר בודד מתוך מאות "אתרי התנחלות") שאינה יכולה ללמד על הכלל (הס, 2007), אף הוא זוהה על ידי כמה חוקרים כאתר שאיננו פולחני (כוגן, 1987), או אף אתר כנעני (קיטשיין, 2003). לדעתנו בכל זאת אין זה מן הנמנע כלל כי מדובר היה בעבודת אלילים בקרב כמה ישראלים, וכפי שכבר הסברנו שוב ושוב - החריגות של האתר הנ"ל מלמדת שתופעה זו היתה חריגה מן הדת המקובלת בקרב הישראלים הקדומים. הדבר נכון אף לממצא מחצור (אם כי סביר מהמקום בו נמצא, כי זה שייך לעיר הכנענית) ולשבר ראש הסוס שנמצא באתר (שכאמור איננו מראשית ההתנחלות) בתל דן.

כאן המקום לציין כי רמז לרקע הנוודי של האוכלוסיה מגיע אף מכיוון נוסף. פינקלשטיין, בספרו הגדול על ההתנחלות, ציין כי אף המבנה הכללי של הישוב באתרי ההתנחלות הישראליים בנוי בהשראת מאהלי נוודים וברור כי אין דבר זה מקרי (פינקלשטיין, 1986).

11. ראיות ושיקולים נוספים

עד כה עסקנו בכמה מן הראיות המרכזיות לאותנטיות של הסיפור המקראי. אולם ישנן עוד ראיות רבות נוספות לסיפור ההתנחלות המקראי. ביניהן ניתן למנות ראיות כגון -

א. האתר בשילה; ב. הממצא מתל דן; ג. התיאור המקראי את כנען ערב כיבושה כארץ של ערי מדינה - מציאות שלא היתה בשלב מאוחר ומוכיחה על האותנטיות של ספר יהושע; ד. הדמיון בין הארץ הנשארת לבין רשימות הערים המצריות בתעודות אל עמארנה (ראה דברינו בחלק ד) ה. תיאורה של שכם בתעודות אל עמארנה ובספר יהושע²⁸; ו. התיעוד של ההיסטוריון הביזנטי פרוקופיוס²⁹. ז. עצם החורבן והקריסה של התרבות הכנעני ובפרט האופי ההדרגתי של קריסה זו. ח. האופי השלבי של התפתחות המכלול הקרמי וכן ראיות והתאמות רבות נוספות³⁰. כל אלה מצטרפים, מן הסתם, לשיקול

²⁸ ביהושע פרק י"ב מופיעה רשימת שלושים ואחד המלכים שנכבשו על ידי יהושע, ובאמצעות הרשימה מתוארת שוב הארץ הנכבשת. באמצע הרשימה ישנן כמה ערים, שלא שמענו על כיבושן: בית-אל, תפוח, חפר, אפק ולשרון. אבל ברשימה חסרה עיר מרכזית מאוד, הן גאוגרפית והן היסטורית - הלוא היא שכם, שכלל לא מופיעה פה. לעומת זאת, שכם מוזכרת במקרא כעיר מרכזית בה ביקרו הישראלים ללא כל קרב. יתכן ופתרון החידה נעוץ בתמונה העולה משכם, כפי שזו מוצגת בתעודות אל עמארנה. על פי התעודות, מלך שכם היה בעל נאמנות חלקית למלכי מצרים וניסה להרחיב את גבול השפעתו לערים רבות בארץ. חלק מן התעודות מדברות על כך שמלך זה אף שיתף פעולה עם הגורם העוין ה"עבירו"/"עפירו" (רייני, 2005) אשר הסתובב בארץ ובכל רחבי המזרח התיכון באותה התקופה, למורת רוחם של שאר ערי המדינה. יש שהציעו שהדבר קשור ליחסים הקרובים בין הישראלים הקדומים לתושבי שכם היות ועיר זו נכבשה על ידי בני יעקב (מדן, 2005). תהיה הסיבה אשר תהיה, מהמקרא עולה כי העיר המרכזית ששיתפה פעולה עם מעשי הישראלים, היא דווקא זו שהיתה ידועה באי נאמנותה למלכי מצרים.

²⁹ ההיסטוריון הביזנטי פרוקופיוס בן המאה השישית כותב בספר "היסטוריה של המלחמות" (ספר 4, פרק 10) כי יש מבצר בנומידיה, במקום שבו שוכנת העיר טיגיסיס, ושם יש שני עמודי אבן עם כתובת בשפה הפיניקית: "אנו הם אלו שנמלטו מפניו של יהושע השודד, בן נון". קשה לקבוע בוודאות את מידת האמינות של מקור זה, אך בכל זאת, אין ספק כי מדובר בעדות חשובה (מייטליס, 2006)

³⁰ להתאמות ניתן להוסיף פרמטרים נוספים, כגון: א. ההתאמה המפליאה שבין פלישת גויי הים לבין חוסר הדומיננטיות של גויי הים בספר יהושע אל מול הדומיננטיות המרכזית שלהם בספר שופטים. ב. קיטשיין אף עסק במבנה הספרותי של סיפור הכיבוש והראה את התאמתו לתיאורים מקבילים בני התקופה מהמזרח הקדום. ג. באופן דומה, פירושים רבים הוצעו לאורך השנים למשפט "שָׁמַשׁ בְּגִבְעוֹן דָּוָם וַיִּרַח בְּעֵמֶק אֵילָן" (יהושע י, יב), ולאמור בהמשך "וַיִּדְם הַשָּׁמֶשׁ וַיִּרַח עֶמֶד עַד יָקָם גֹּיִ אִבְיָו... וַיַּעֲמֵד הַשָּׁמֶשׁ בְּחֻצֵי הַשָּׁמַיִם וְלֹא אָץ לָבוֹא כִּיּוֹם תָּמִים" (יהושע י, יג), המתארים את הנס שאירע לבני ישראל בקרב מול חמשת מלכי האמורי באמצעות יהושע בן נון - עצירת תנועתם של השמש והירח. היו גם מי שתרמו אחר אירוע אסטרונומי ריאליסטי שעשוי להתאים לסיפור, למשל הרמב"ם, שפירש את "עמידת" השמש כהפוגה בפליטת אור השמש ולא כעצירת תנועתה (מורה נבוכים ב, לה). חוקרים טוענים כי בהתבסס על מחקר בלשני של הפסוקים המתארים את הנס, והשוואתם עם מקורות נוספים, ניתן לפרשו כתופעה אסטרונומית שנקראת ליקוי חמה טבעתי, שבה הירח מסתיר את רוב השמש אך מותיר הילת אור שצורתה מעין טבעת. באכדית מציין השורש דו"ם ביחס לשמש ליקוי חמה, כלומר עצירה מפעולת ההארה שלה ולא עצירה מסיבובה בשמים. כך בבסיס המחקר עומדת ההנחה כי השמש לא עמדה מנוע, אלא שאורה הוסתר מכיוון שה"ירח עמד זבלה", (כתיאור הנס בחבקוק ג, יא), כלומר ניצב על תחומה. בימינו נמצאו תימוכין מדעיים לתיאור הזה: מסתבר שב-30 באוקטובר, 1207 לפני

המרכזי והמשמעותי ביותר בסוגיה, והוא המסורת החיה בה החזיקו אותם המתיישבים על היותם גרים שהתיישבו בארץ אבותיהם, לאחר שנדדו מחוצה לה.

למעשה, נראה כי כה רבות הן הראיות וההתאמות לסיפור המקראי, עד שקשה להבין איך ניתן לפקפק בו על בסיס כמה טיעונים כה חלשים כמו אלו שהועלו נגדו, ללא הנחת היסוד הדוגמטית שנתקבעה בקרב כמה חוקרים, בעקבות נטיה כללית לפקפק במקרא בשילוב השגיאות החמורות בהבנת הסיפור המקראי והראיה המתודולוגית השגויה אודות המחקר הארכאולוגי.

ו. סיכום

סקרנו את הפרדיגמות המרכזיות בחקר תקופת ההתנחלות. ראינו כי השיטה המתנגדת לסיפור המקראי מבוססת בעיקרה על שתי הנחות יסוד מפוקפקות - קריאה שגויה של ספר יהושע, והנחה לא נכונה בדבר המפה היישובית בארץ ישראל ערב תקופת הברזל. אלו הצטרפו לטיעונים, חלקם חסרי בסיס וחלקם חסרי משמעות של ממש, אודות דמיונות חומריים בין הישראלים לכנענים.

במאמר ראינו כי עיון בספר יהושע מראה באופן ברור שאת רוב הערים לא החריבו ישראל, אלא הביסו את צבאותיהן כדי לאפשר כיבוש ממושך לאורך שנות השופטים. בנוסף, ראינו כי גם לגבי המפה היישובית וחזקתה של מצרים הדברים לא פשוטים, והם אינם יכולה לשמש כראיה לשלול את הסיפור המקראי ואולי יותר מכך - דווקא מחזקים אותו.

לאחר מכן הראנו כי הממצא החומרי בכללו הולם באופן ברור את התיאור המקראי:

ראשית, הממצאים השונים מסקר הר מנשה והר אפרים מעידים על תרבות יחודות ופשוטה מבחינה חומרית שהתפשטה **ממזרח הארץ למערבה** ומשם צפונה ודרומה. המאפיינים מתאימים לישראל לפי תיאור המקרא. ראינו כי המזבח בעיבל, שמבחינה ארכיטקטונית ומבחינת הממצאים שנמצאו סביבו - עצמות חיות כשרות, פיסות סיד, קוביית גורל וכו' - מתאים רק למזבח ישראלי, ותואם להפליא את הציווי על הקמתו בספר דברים ותיאור הביצוע שלו בספר יהושע, והוא מתוארך למאות המתאימות. בנוסף, נמצא לוח של כתב עברי המתוארך למאה ה"א לפנה"ס.

לאילו יש להוסיף, כי החורבן בשכבות העמוקות בחפירה בחצור מתאים לתקופה הנידונה. מעבר לכך, המחריבים השחיתו פסלים כנעניים ומצריים, והמבצע הסביר ביותר של ההרס הוא ישראל. חישובים אסטרונומיים מראים גם הם כי היה ליקוי חמה טבעתי בשנים הנידונות, כפי שמפרשת פרשנות מדעית את הפסוק "שָׁמַשׁ בְּגָבְעוֹן דוֹם". אלו מצטרפים לראיות מתרבות האכילה, החורבן ההדרגתי של הארץ והתרבות הכנענית, מפת היישוב הקדומה במקרא אל מול זו שנתגלתה בסקרים הארכיאולוגיים, מצבת ישראל, השינוי האקלימי הנרחב במזרח הקדום, האתר בשילה, האתר בתל דן,

הספירה, מעט לפני השקיעה, התרחש מעל אדמת כנען ליקוי חמה טבעתי מרהיב שנמשך חמש דקות ו-15 שניות. אם כי נדמה שתאריך זה מאוחר במעט על מנת להיות הנס המונח בבסיסו של הסיפור ביהושע, נראה כי הדבר מהווה בכל זאת נקודה מעניינת. **לנקודות נוספות** מספר שופטים עיין הערתינו הבאה.

האתר בשכם, המצב המתואר בתעודות אל עמארנה, התיאור המקראי של ברית ערי המדינה, הממצא החומרי המיוחד מאתרי ההתנחלות (חוסר בפולחן אלילי, תרבות פשוטה, ממגרות, מאהלי נוודים ועוד) ואף ההתנחלות הקדומה בעבר הירדן ושיקולים נוספים.

אין כל ספק כי מראיות אלה אפשר לקבוע באופן ברור כי התיאור המקראי של כיבוש הארץ והתנחלות בני ישראל מתאים בבירור לתוצאות המחקר הארכיאולוגי של ארץ ישראל בדור האחרון. נראה כי כל הסימנים התומכים בסיפור מצביעים על המאה ה-13 לפנה"ס כראשית ההיאחזות של ישראל בארצו. זאת החל בגל ההתיישבות הכביר בישראל שהגיע מהמזרח, כפי שחשף זרטל בסקר הר מנשה; המשך במזבח יהושע, שנבנה לקראת סוף המאה ה-13 לפנה"ס (ע"פ בדיקות פחמן 14 וחרפושית רעמססית); והמשך בחורבן חצור בשריפה באותן השנים (בדיקות פחמן 14 ושבר של פסל רעמסס השני). ראינו כי עדויות חיצוניות לכנען (מצבת מרנפתח) תומכות אף הן בתיארוך זה. למרות שעוד לא הכול ברור³¹ ועוד לא מוצה המחקר הארץ ישראלי, צביר הממצאים מראה תמונה ברורה של

³¹ אף המציאות הכללית, כפי שהיא עולה בספר שופטים, מתאימה היטב לתמונה העולה מן הממצא הארכיאולוגי בראשית תקופת הברזל, המלמדת בצורה ברורה על תהליך מאבק ארוך בין האוכלוסיה המקומית לזו הישראלית. ואולם, בספר יהושע ושופטים ישנן כמה פרשיות נוספות שנדמה שעדיין לא נתבררו כל צורכן. ניגע בשתיים מן הפרשיות הנ"ל -

נדמה כי הדוגמא המפורסמת ביותר הינה סיפור דבורה וברק בן אבינועם ומאבקם בסיסרא וביין מלך חצור. ראשית נעמוד על העובדה כי "בין מלך חצור" אשר עליו מסופר בספר יהושע הינו דמות שונה מאשר "בין מלך כנען אשר מלך בחצור" מספר שופטים. נדמה כי יבין השני היה בן השושלת ויורשו של יבין הראשון, אשר העביר את מלכותו מחצור לאתר אחר. משום כך המקרא לא מכנה אותו "בין מלך חצור" אלא "בין מלך כנען אשר מלך (בלשון עבר) בחצור". רמז לדבר עולה מתעודות קדומות אשר מאזכרות את השם יבין כשליטה של חצור מתקופות קדומות לתקופת ההתנחלות. הדבר מוכיח היטב את ההערכה שהשם יבין חזר כמה פעמים בקרב שליטי חצור (אליצור, 1984). לעניין סיפור המלחמה עצמו - זרטל הציע לקשור בין סיפור זה לבין השבט שרדנה אשר היה שייך לקואליציית גויי הים. נזכיר כי גויי הים היו שבטים קדומים שפלטו לאזור מזרח הים התיכון בתקופת התנחלות השבטים. מוצאם של השבטים אינו ידוע, אולם השפעתם באזור הייתה רבה - הם מוטטו את הסדר השלטוני הקיים ויסדו תחתיו מערכת רופפת של ערי מדינה, ערים עצמאיות ששלטו באזור קטן הסובב אותן וקיימו ביניהן קשרים תרבותיים וצבאיים. אין מידע רב על השבטים ואף מספרם המדויק אינו ידוע, למעט מכתב אחד בו נמנים תשעה שבטים שונים וביניהם 'פשל' הם הפלישתים המקראיים. אחד משבטי גויי הים מוזכר במכתבי אל-עמארנה בשם "שרדנה", מוצאו של השבט עלום כמו גם אזור מחייתם במזרח התיכון. במסגרת סקר הר מנשה התגלה ליד היישוב קציר בצפון השומרון אתר בשם "אל-אחואט". במקום נמצאו חרסים שתוארכו לשתי תקופות נפרדות שבהן לכאורה הייתה העיר מיושבת - תקופת הברזל הראשונה והתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית. שטחה של העיר כשלושים דונמים, היא מוקפת חומה חריגה ברוחבה לעומת ערים אחרות באותה תקופה והיא מחולקת לארבעה רבעים ששימשו לצרכים שונים. החפירות בעיר החלו ב-1993 ובראשן עמד אדם זרטל, הן נמשכו שמונה עונות חפירה שלמות והסתיימו בשנת 2000. עם תחילתן הבחינו החופרים שהמקום בנוי בצורה שונה מהמקובל בשאר הערים בארץ ישראל ובמזרח הים התיכון, שיטת הבנייה התבררה כשונה לחלוטין מערים בצורות כדוגמת מגידו או חצור, במיוחד לאור העובדה שהמקום נבנה תוך תכנון קפדני מראש ובאזור בו לא שכן אף ישוב קודם לכן. בתחילה סברו החוקרים כי בוני העיר היו ישראלים, אולם שרידי עצמות חזיר בר וממצאים רבים אחרים הכוללים כור לעיבוד ברזל שלא מאפיין את האזור בתקופה בה היה האתר מיושב, שללו אפשרות זו כמו גם את האפשרות שהיו אלה בני עם מקומי והעלו תמיהות בקרב החוקרים באשר למוצאם. ב-1995 הציג ההיסטוריון מיכאל הלצר את הקשר האפשרי בין הארכיטקטורה במקום לתרבות הנוראגית, ששלטה בסרדיניה בין המאה ה-18 לפנה"ס למאה השנייה לספירה. ב-1995 ביקר זרטל בסרדיניה על מנת לבדוק את הקשר בין סגנון הבניה של הנוראגים באתרים הפזורים באי לסגנון הבניה באל-אחואט. זרטל גילה כי סגנון הבניה דומה מאוד, ואף מצא קווי דמיון בין עיצובם של עיטורים על כלי חרס שנמצאו באל-אחואט לעיטורים שהיו מקובלים בסרדיניה באותה תקופה. ב-2004 ביקר זרטל גם בקורסיקה ומצא שיטות בניה זהות בין המבנים שאוכלסו לכאורה על ידי בני השרדנה לבין מבנים שהוקמו באי בתקופת התרבות הטוראנית שהתקיימה במחצית השנייה של האלף ה-2 לפנה"ס. על השרדנה, שהיה אחד

התאמה לדיווח המקראי, וכל הרוצה לעקם ראיות אלו, בניגוד למסורת ההיסטורית שבקרב העם לטובת כל שיטה אחרת - עליו הראיה, ראיות שכפי שראינו אין בנמצא.

ביבליוגרפיה:

אהרוני, תשי"ז:

י' אהרוני, 'התנחלות שבטי ישראל בגליל העליון', ירושלים תשי"ז, עמ' 115-119.

אהרוני, 1978:

יוחנן אהרוני, ארכיאולוגיה של ארץ ישראל, שקמונה, 1978.

אהרוני, 1987:

יוחנן אהרוני, ארץ ישראל בתקופת המקרא, יצחק בן צבי, 1987.

משבטי גויי הים לא ידוע הרבה והמקורות העיקריים שמספקים עליו מידע הם תבליטי קיר במדינת האבו שבמצרים העליונה. בתבליטים המצריים מסופר ששבט זה היה חלק מקואליציית השבטים שתקפה את המזרח הקדום וכבשה אותו, לאחר שנחלו תבוסה מידי המצרים הפנו השרדנה עורף לבעלי בריתם והחלו לשתף פעולה עם המצרים. סיפור זה מתקשר עם ממצאים מצריים רבים שהתגלו באל-אחווט ומהווים עדות לקשר שהיה בין יושבי המקום לבין מצרים. בעבר הועלתה השערה כי השרדנים התיישבו באזור עמק עכו אולם השערה זו נשללה ועלתה השאלה היכן ישבו בני השבט. במהלך החפירות באל-אחווט בסוף שנות התשעים התגלה קשר בין המקום ובין שלושה אתרים נוספים המרוחקים כעשרים קילומטרים דרומית לשם, סמוך לכרם מהר"ל. התברר כי ארבעת המקומות השתייכו לאותה תרבות והיו נושבים באותה תקופה. ההשערה הייתה שיישובים אלה תוחמים טריטוריה שנשלטה על ידי בני השרדנה. זרטל שיעור שמוצאו של סיסרא שר צבא יבין היה בסרדיניה ומשם גם הגיע שמו. חוקרים רבים תהו באשר למקור שמו, הבלתי שמי בעליל, של סיסרא - זרטל הציע ששורש השם הוא באזור סאסארי שבצפון מערב סרדיניה. סימוכין לכך הוא מצא בשמות דומים שהתגלו במושבות שרדניות בכרתים ובאגורית. בספר מציע זרטל לזהות את העיר שהתגלתה באל-אחווט כמיקומה של העיר התנ"כית חרושת הגויים. זרטל העלה טיעונים הקושרים את חרושת הגויים עם גויי הים, ובפרט עם שבט השרדנה, והיות שלדעתו ישנן הוכחות שהשרדנה ישבו באזור של אל-אחווט ומשום כך סביר לקבוע ששם הייתה חרושת הגויים. זרטל הציע כי הקרב המתואר בספר שופטים בין שבטי ישראל בפיקוד ברק בן אבינעם לכנענים בפיקוד סיסרא התרחש לא הרחק מאל-אחווט. לפי סברה זו, בסיסו של צבא סיסרא היה באל-אחווט, משם הם התקדמו לעבר הישראלים שנעו מכיוון הר תבור, נלחמו באזור נחל קישון, ניגפו ונסוגו בחזרה לעירם. בזמן נסיגת הכנענים ברח סיסרא, רגלית, לאוהלה של יעל אשת חבר הקיני שנמצא כשני קילומטרים מזרחית למקום הקרב, שם מצא את מותו. עוד הצעה זו עיין זרטל (זרטל, 2010). לעניין גויי הים אנא עיין (מרגלית, תשמ"ח).

פרשיה משמעותית נוספת הינה סיפור כושן רשעתיים המקראי. מקדם הציע מלמט (מלמט, 1954) לקשור בין שליט זה לבין שליט זר שמלך במצרים לאחר ימיו של רעמסס השני. מלמט הציע כי שליט זה שמוצאו לדעתו הינו צפוני השתלט על ארץ ישראל כחלק ממסעו למצרים. ואולם, הצעתו של מלמט לא נתקבלה על דעת החוקרים. אחרים הציעו לקשור בין כושן לבין שבטי ה"כשמים" ששלטו בבבל (ולכן גם באיזור צפון הנהרות) באותה העת ואף נמצא בין שמותיהם השם "כושן-רשתי" (רבין, 1960). אחרים ציינו כי שמות כגון כושן-ארם הופיעו ברשימות רעמסס הג' מאותה העת (מלמט, תשי"ח). ואולם, כבר קיטשיין טען, ובצדק רב, כי אין בידינו אף רשימה של מלכי הצפון, או ארכיונים רציניים של ממש מאותה התקופה ולכן כל הצעות הזיהוי הללו חסרות משמעות עד שיתגלו כתובות מפורטות יותר מאותה העת שיכולו לשפוך אור של ממש על הפרשיה שעד אז תישאר עלומה.

אהרוני, תשמ"ח:

יוחנן אהרוני, ארץ ישראל בתקופת המקרא - גאוגרפיה היסטורית, תשמ"ח, מוסד ביאליק, 1962.

אולברייט, 1951:

ויליאם פוקסוול אולברייט, הארכיאולוגיה של ארץ ישראל, תרגום אהרון אמיר, עם עובד תל אביב, 1951

אולברייט, 1956:

W.F. Albright, *The Archaeology of Palestine*, Penguin, 1956.

אחיטוב ואורן, 1998:

Ahituv, E. D. Oren (eds), *The Origin of Early Israel - Current Debate: Biblical, Historical and Archaeological Perspectives*, (Beer-Sheva, 12), Beer-Sheva, 1998.

אליצור, 1984:

יהודה אליצור, ספר שופטים עם פירוש דעת מקרא, מוסד הרב קוק, 1984.

אליצור, 2013:

יואל אליצור, "מקום בפרשה - גאוגרפיה ומשמעות במקרא, ידיעות ספרים, 2013, עמ' 19-30.

אלט, 1965:

א' אלט, התנחלות בני ישראל בארץ ישראל (תרגום י"מ גרינץ), קונטרסים לתלמידים, אקדמון, 1965, האוניברסיטה העברית.

אוישקין, 1985:

Ussishkin, D., 1985, "Levels VII and VI at Tel Lachish and the End of the Late Bronze Age in Canaan", in: J.N. Tubb (ed.), *Palestine in the Bronze and Iron Ages: Papers in Honour of Olga Tufnell*, London, pp. 213-230.

אייזניברג, 2011:

עמנואל אייזניברג, חפירות תל חברון, בתוך: כנס מחקרי חברון ויהודה - דברי הכנס הראשון, הוצאת אריאל 2011.

ביאנקובסקי, 1986:

Piotr Bienkowski, Jericho in the Last Bronze Age, Warminster, 1986.

ביטאק, 1988:

Bietak, Manfred , Contra Bimson, Bietak Says Late Bronze Age Cannot Begin as Late as 1400 B.C., Biblical Archaeology Review 14(4), 1988.

בימסון, 1981:

John J. Bimson, Redating the Exodus and Conquest, Almond Press, 1981

בן-נון, תשס"א:

יואל בן נון, המקרא במבט היסטורי וההתנחלות הישראלית בארץ כנען, הפולמוס על האמת ההיסטורית במקרא, בן צבי, תשס"א.

בן-נון, 1993:

יואל בן נון, "בא על עית..." : פתרון חדש לזיהוי העי, בתוך: מחקרי יהודה ושומרון ב, 1993.

בן תור, 1989:

אמנון בן-תור, מבוא לארכיאולוגיה של ארץ-ישראל בתקופת המקרא, האוניברסיטה הפתוחה, 1989.

בן תור, 2001:

אמנון בן תור, ארכיאולוגיה - מקרא - היסטוריה, בתוך: ישראל לוין ועמיחי מזר (עורכים), הפולמוס על האמת ההיסטורית במקרא - מחקרים היסטוריים, ירושלים 2001.

ברייט, 2000:

John Bright, A History of Israel, 4th ed., Louisville: Westminster John Knox, 2000.

ג'ונקלה, 2006:

Eero Junkkaala, Three Conquests of Canaan: A Comparative Study of Two Egyptian Military Campaigns and Joshua 10-12 in the Light of Recent Archaeological Evidence, Åbo Akademi University Press, 2006.

לנגוט, פינקלשטיין וליט, 2013:

Dafna Langgut, Israel Finkelstein and thomas litt, Climate and the Late Bronze Collapse: New Evidence from the Southern Levant, TEL AVIV Vol. 40, 2013, 149–175

גרינץ, 1969 א:

יהושע מאיר גרינץ, הסיפור על "הרפורמה" של יאשיהו וספר דברים, בתוך: יהושע מאיר גרינץ, מוצאי דורות, מחקרים בקדמוניות המקרא וראשית תולדות ישראל וספרותו, הקיבוץ המאוחד, תשכ"ט.

גרינץ, 1969 ב:

יהושע מאיר גרינץ, "העי אשר עם בית און", בתוך: יהושע מאיר גרינץ, מוצאי דורות, מחקרים בקדמוניות המקרא וראשית תולדות ישראל וספרותו, הקיבוץ המאוחד, תשכ"ט.

דיוור, 1992:

Dever, W.G., 1992, "The Late Bronze Age — Early Iron I Horizon in Syria-Palestine: Egyptians, Canaanites, 'Sea Peoples' and Proto-Israelites", in: W.A. Ward and M. Sharp Joukowsky (eds.), The Crisis Years: The 12th Century BCE from Beyond the Danube to the Tigris, Dubuque, IA, pp. 99-110.

דיוור, 2003:

William G. Dever, Who Were the Early Israelites and Where Did They Come from?, Eerdmans, 2003.

דיויס, 1987:

Davis, Thomas W , Shifting sands : the rise and fall of Biblical archaeology, University of Arizona, 1987

דילמן, 1939:

A. Musil, Arabia Petraea III, Wien 1908, p. 13i; G. Dalman, Arbeit und Sitte in Palästina VI, 1939, Ab. 12

האס, 2014:

Bill T. Arnold (Editor), Richard S. Hess, Ancient Israel's History: An Introduction to Issues and Sources, Baker Academic, 2014

הוקינס, 2012:

Ralph K. Hawkins, The Iron Age I Structure on Mt. Ebal: Excavation and Interpretation, Bulletin for Biblical Research Supplement, 2012.

הוקינס, 2013:

Ralph K Hawkins, How Israel Became a People, Abingdon Press, 2013.

הלפרן, 1983:

Baruch Halpern, The Emergence of Israel in Canaan, Society of Biblical Literature, 1983.

הלפרן, 1987:

Halpern, B, Radical Exodus Redating Fatally Flawed. Biblical Archaeology Review, 13(6), 56–61, 1987.

הס, 2007:

Hess Richard S. Israelite Religions: An Archaeological and Biblical Survey, Baker Academic, 2007.

הר, 1999:

לארי ג' הר, תל אל-עומיירי וההשערה בדבר הראובני, בתוך: ארץ-ישראל: מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה, כרך כו - ספר פרנק מור קרוס, החברה לחקירות ארץ ישראל ועתיקותיה, 1999.

הר, 2000:

Larry G. Herr, "The Settlement and Fortification of Tell al-'Umayri in Jordan during the LB/Iron I Transition," in Lawrence E. Stager and Michael D. Coogan (Editors), The Archaeology of Jordan and Beyond, Essays in Honor of James A. Sauer, Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 2000.

הר, 2016:

Douglas R. Clark (Editor), Larry G. Herr (Editor), Øystein S. LaBianca (Editor), Randall W. Younker (Editor), The Madaba Plains Project: Forty Years of Archaeological Research into Jordan's Past, Routledge, 2016.

הרן, 2009:

מנחם הרן, המסגרת ההיסטורית של יציאת מצרים: נתונים ופתרונות, בתוך: מקרא ועולמו: מבחר מחקרים ספרותיים והיסטוריים, מאגנס, 2009.

הרנולד והס, 2014:

Arnold, B.T.; Hess, R.S. (eds.), *Ancient Israel's History. An Introduction to Issues and Sources*, Grand Rapids: BakerAcademic, 2014.

ווד, 1990:

Wood, B. G. (1990). Did the Israelites Conquer Jericho? A New Look at the Archaeological Evidence. *Biblical Archaeology Review*, 16(2), 44–47, 49–54, 56–57.

וונגרו, 1996:

D. Wengrow, "Egyptian Taskmasters and Heavy Burdens: Highland Exploitation and the Collared-Rim Pithos of the Bronze/Iron Age Levant," *OJA* 15 (1996)

זויט, 2001:

The Religions of Ancient Israel: A Synthesis of Parallaxic Approaches, Continuum, London 2001.

זרטל, 1986:

A. Zertal, "How can Kempinski be so Wrong", *Biblical Archaeology Review*, 12/1, 1986.

זרטל, 1991:

Adam Zertal, Israel Enters Canaan—Following the Pottery Trail, *Biblical Archaeology Review* 17:5, September/October 1991.

זרטל, 1992:

אדם זרטל, סקר הר מנשה, סקר א - קער שכם, אוניברסיטת חיפה, 1992.

זרטל, 2001 א:

אדם זרטל, עם נולד - מזבח הר עיבל וראשית ישראל, ידיעות אחרונות, 2001.

זרטל, 2001 ב:

אדם זרטל, תנ"ך, ארכיאולוגיה וראשית ישראל : היבטים סביבתיים, בתוך: ישראל לוין ועמיחי מזר (עורכים), הפולמוס על האמת ההיסטורית במקרא - מחקרים היסטוריים, ירושלים 2001.

זרטל, 2008:

אדם זרטל, "אתה עובר את הירדן – תגליות חדשות על תקופת הברזל בבקעת הירדן", הספר והמדבר בארץ ישראל, דברי הכנס השלישי, סוסיא, 2008.

זרטל, 2010:

אדם זרטל, סודו של סיסרא: מסע בעקבות גויי הים ושירת דבורה, דביר, 2010.

ייבין, תשי"ח -

שמואל ייבין, יהושע (ספר), אנציקלופדיה מקראית, ג, ירושלים, תשי"ח.

ידין, 1982:

Yadin Yigael, Contra Bimson, Is the Biblical Account of the Israelite Conquest of Canaan Historically Reliable?, Biblical Archaeology Review 8(2), 1982.

ידעיה, 2019:

מכון ידעיה, הרקע ההיסטורי ליציאת המצרים, אתר לדעת להאמין, 2019.

יונגר, 2004:

K. Lawson Younger, Early Israel in Recent Biblical Scholarship, in: David W. Baker, Bill T. Arnold, The Face of Old Testament Studies: A Survey of Contemporary Approaches, Baker Academic, 2004.

יפת, 2001:

שרה יפת, התנ"ך וההיסטוריה, בתוך: ישראל לוין ועמיחי מזר (עורכים), הפולמוס על האמת ההיסטורית במקרא - מחקרים היסטוריים, ירושלים 2001.

כוגן, 1987:

Coogan, Michael David (1987). "Of Cults and Cultures: Reflections on the Interpretation of Archaeological Evidence", Palestine Exploration Quarterly, 119.

כוכבי, תשל"ז:

משה כוכבי, אוסטרקון מתקופת השופטים מעזבת צרטה, ספר השנה של אוניברסיטת בר-אילן רמת-גן, תשל"ז, עמ' 30-43.

לוינשטאום, תשי"ח -

שמואל לוינשטאום, יציאת מצרים, אנציקלופדיה מקראית, ג, ירושלים, תשי"ח.

מדן, 2005:

יעקב מדן, כתובות מתפרשות, בתור: יהודה ברנדס, טובה גנזל, חיותה דויטש (עורכים), בעיני אלוהים ואדם, בית מורשה, 2005.

מייטליס, תש"ס:

יצחק מייטליס, על מקרא, על קרמיקה ועל מה שביניהם, בתוך: על אתר, ז: ספר הספרים, סופר וחופר, אלון שבות תש"ס.

מייטליס, תשע"ה:

יצחק מייטליס, שאלת תיארוך יציאת מצרים, בתוך: אמנון בזק (עורך), בחג המצות, מכללת הרצוג (תבונות), תשעה.

מייטליס, 2006:

יצחק מייטליס, לחפור את התנ"ך, ראובן מס, 2006.

מייטליס, 2014:

יצחק מייטליס, תעלומת מלחמת ערד, בתוך: יצחק מייטליס, פרשת דרכים: מבט ארכאולוגי וגאוגרפי בפרשיות השבוע, ספרי מגיד, 2014.

מייטליס, 2019:

יצחק מייטליס, כשהארכאולוגיה אינה פוגשת את ההיסטוריה: על אי-התאמות בין המקורות ההיסטוריים החוץ-מקראיים למחקר הארכאולוגי, בתוך: על אתר גליון כ, 2019.

מלמט, תשי"ח:

אברהם מלמט, כושן רשעתיים, אנציקלופדיה מקראית, ג, ירושלים, תשי"ח.

מלמט, 1954:

Malamat, A. "Cushan Rishathaim and the Decline of the Near East around 1200 bc." *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 13, no. 4 (Oct. 1954), pp. 231–242.

מנדלהול, 1973:

G. E. Mendenhall, *The Tenth Generation*, Baltimore, 1973.

מרגלית, תשמ"ח:

עתיאל מרגלית, גויי הים בארץ ישראל בתקופת המקרא. תל אביב, דביר, תשמ"ח.

נאמן, 2016:

נדב נאמן, 'האם הארכאולוגיה אכן ראויה למעמד של "פוסק עליון" בבית הדין של ההיסטוריה המקראית?', בתוך: ע' אטקס ואחרים (עורכים), אבני דרך: מסות ומחקרים בהיסטוריה של עם ישראל, שי לצבי (קותי) יקותיאל, ירושלים 2016, עמ' 3-17.

מזר, 1967:

בנימין מזר, ההיסטוריה של עם ישראל, כרך ב: האבות והשופטים, דביר, 1967.

מזר, 1983:

Mazar, Amihai (September–October 1983). "Bronze Bull Found in Israelite "High Place" from the Time of the Judges". *Biblical Archaeology Review*. 9 (5).

מזר, 1992:

Amihai Mazar, *Archaeology of the Land of the Bible: 10,000-586 B.C.E*, Yale University Press, 1992.

נאמן, 1981:

נדב נאמן, ההיסטוריה של ארץ כנען באלף השני לפסה"נ, בתוך: יעקב שביט (עורך), ההיסטוריה של ארץ ישראל, בן צבי, 1981.

פאוסט, תשס"ה:

פאוסט, א', תשס"ה, "הממלכה המאוחדת ואנתרופולוגיה: הערה לוויכוח על מעמדה האפשרי של ירושלים כבירה", בתוך א' ברוך וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים, הקובץ העשירי, רמת-גן, עמ' 23-36.

פאוסט, תשס"ח:

פאוסט, א', תשס"ח, לחפור את התנ"ך או לקבור אותו?, ירושלים וארץ-ישראל 6: 137—156.

פאוסט, 2006:

Faust, Avraham (2006). *Israel's Ethnogenesis: Settlement, Interaction, Expansion and Resistance*. London and New York.

פאוסט וספיר, 2018:

Avraham Faust and Yair Sapir , *The "Governor's Residency" at Tel 'Eton, The United Monarchy, and the Impact of the Old-House Effect on Large-Scale Archaeological Reconstructions*, Radiocarbon 60, cambridge, 2018.

פינקלשטיין, תשנ"ו:

ישראל פינקלשטיין, שילה- מרכז מקודש לשבטי ישראל, בתוך: זהרוני, עירית, דרך ארץ : אבן חרס ואדם, משרד הבטחון, תשנ"ו.

פינקלשטיין, 1986:

ישראל פינקלשטיין, הארכאולוגיה של תקופת ההתנחלות והשופטים, פרק ה' - חפירות שילה, הוצאת הקיבוץ המאוחד והחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, 1986.

פינקלשטיין, 1993:

ישראל פינקלשטיין, ההתנחלות הישראלית : האסכולה הסוציולוגית במבחן העדות הארכיאולוגית, בתוך: משה בר-אשר, דבורה דימנט, משה גרסיאל, ישעיהו מאורי (עורכים), עיוני מקרא ופרשנות : כרך ג - ספר זיכרון למשה גושן-גוטשטיין, הוצאת אוניברסיטת בר אילן, 1993.

פינקלשטיין, 1988:

Israel Finkelstein, *The Archaeology of Israelite Settlement*, Jerusalem, 1988.

פינקלשטיין וסילברמן, 2003:

Finkelstein, I., Silberman, NA., *The Bible Unearthed: Archaeology's New Vision of Ancient Israel and the Origin of Its Sacred Texts*, The Bible and Interpretation, free press, 2003.

פינקלשטיין, ספיר ובר-עוז, 2013

Lidar Sapir-Hen, Guy Bar-Oz, Yuval Gadot, and Israel Finkelstein, *Pig Husbandry in Iron Age Israel and Judah: New Insights Regarding the Origin of the "Taboo"*, In: *Zeitschrift des Deutschen Palastina-Vereins* 129(1):1-20, June 2013.

פרובן, לונג ולונגן, 2015:

Iain Provan, V. Philips Long, Tremper Longman III, A Biblical History of Israel, Second Edition, Westminster John Knox Press, 2015.

צוקרמן, 2007:

Zuckerman Sharon, Anatomy of a Destruction: "Crisis Architecture", Termination Rituals and the Fall of Canaanite Hazor, Journal of Mediterranean Archaeology 20/1: 3-32, 2007.

קויפמן, תשי"ט:

יחזקאל קויפמן, פירוש לספר יהושע, ירושלים תשי"ט, עמ' 146.

קויפמן, 1955:

יחזקאל קויפמן, הספור המקראי על כבוש הארץ, מוסד ביאליק ודביר, 1955.

קיטשיין, 2006:

Kenneth A. Kitchen, On the Reliability of the Old Testament, Eerdmans, 2006.

קלי ומור, 2011:

Megan Bishop Moore, Brad E. Kelle, Biblical History and Israel's Past: The Changing Study of the Bible and History, Eerdmans, 2011

קניון, 1961:

קתלין מ' קניון, חשפנו את יריחו: פרשת החפירות 1952-56; תרגמה: ג' אריוך, תל אביב: דביר, 1961.

רבין, 1960:

חיים רבין (עורך) עיונים בספר יהושע: דיוני החוג למקרא בבית דוד בן גוריון, קרית ספר, 1960.

רדפורד, 1992:

Redford, D. B. 1992. Egypt, Canaan and Israel in Ancient Times. Princeton: 98-122.

רייני, 2005:

ציפורה כוכבי־רייני, למלך אדוני: מכתבי אל־עמארנה, כמד, תענך ומכתבים נוספים מהמאה הארבע־עשרה לפסה"נ, מוסד ביאליק, 2005.

רייני, 2007:

Anson F. Rainey, "Whence Came the Israelites and Their Language?" *Israel Exploration Journal* 57 (2007), pp. 41–64.

שאנקס, 2011:

Hershel Shanks, *Ancient Israel: From Abraham to the Roman Destruction of the Temple*, Biblical Archaeology Society, 2011.

שטרן, 1992:

אפרים שטרן, איילת לוינזון־גלבע, יוסף אבירם, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, 1992.

שטרן, 2008

Ephraim Stern, Ayelet Lewinson-Gilboa, Joseph Aviram, *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, vol. 5: Supplementary Volume. Jerusalem: Israel Exploration Society/Washington, DC.

שמידט, 2007:

Brian B. Schmidt, *The Quest for the Historical Israel: Debating Archaeology and the History of Early Israel*, Society of Biblical Lit, 2007.